

ШТРАЈК РАДНИКА ФАБРИКЕ ШЕЋЕРА НА ЧУКАРИЦИ 1907.

Увод

Са појавом организованог радничког покрета и његових организација, јача и отпор радничке класе све изразитијој капиталистичкој експлоатацији, а економске акције радника постају све чешће. Овај отпор манифестовао се у све развијенијем тарифном и штрајкашком покрету, који је од 1903. до 1907. године доживео брз успон. И баш захваљујући таквом његовом успону, који је био праћен и константним јачањем синдикалних организација, као и многим повољним тарифама и успешно завршеним штрајковима, радницима је пошло за руком да у много чему побољшају своје радне и животне услове. Међутим, такав развој догађаја утицао је на послодавце и фабриканте да се супротставе радничким акцијама. Тако, већ 1905. и 1906. године имамо, с једне стране, појаву да се послодавци удружују — картелишу — у жељи да паралишу штрајкашки и тарифни покрет, а касније и да униште радничке организације, а с друге стране, да се полиција све чешће меша приликом штрајкова и отворено заступа интересе послодаваца, што је са своје стране имало за последицу све већи број неуспелих штрајкова и све чешће кршење тарифа од стране послодаваца.

У таквим условима, када је притисак буржоазије на раднике све већи и када се у самом радничком покрету осећа извесан застој и криза, дошло је и до штрајка радника у Фабрици шећера на Чукарици; штрајка који је по својим димензијама, масовности и организацији, као и по последицама које је за собом оставио, био један од највећих и најпознатијих штрајкова у Србији тога времена.

С обзиром на његов значај, штрајку радника Фабрике шећера на Чукарици није у савременој историографији посвећено до-

вољно простора. Сем нешто опширнијег рада Бранислава Вељановића, *Штрајк радника фабрике шећера на Чукарици 1907. године*, који је рађен без консултовања основне архивске грађе, па због тога има доста празнина — јер се у опису и анализи догађаја аутор ослања првенствено и поглавито на радничку штампу — о овом штрајку је написано још неколико новинских чланака, више пригодном годишњице догађаја него са жељом да се дају нове чињенице.¹ Полазећи од такве ситуације, и чињенице да се без прворазредне архивске грађе, која нам је била доступна, не може дати потпун опис и оцена поменутог догађаја, решили смо да му посветимо више пажње у овом раду.

Поред постојеће литературе, овом приликом коришћена је социјалистичка и грађанска штампа, стенографске белешке Народне скупштине и архивска грађа, чији смо највећи део нашли у Архиву Социјалистичке Републике Србије — фонд Министарства унутрашњих дела и фонд покљони и откупи, као и у Архиву Града Београда — фонд варошког суда. Од доступне архивске грађе најинтересантнији су извештаји полиције, саслушања учесника у штрајку и друга поверљива документа, која дају комплетну и у много чему нову слику целог штрајка, са свим његовим пропратним појавама.

Организованим у синдикате, радницима је за релативно кратко време, од 1903. до 1906. године пошло за руком да енергичним и константним акцијама извојују доста повољније радне услове, да смање радно време и повећају бедне наднице. Ове повољније, и ако у целини још увек скромне услове, радници су обезбеђивали штрајковима и тарифама које су закључивали са послодавцима. Разумљиво је да су пости-

зању оваквих успеха, поред све виднијег јачања њихових организација и све чешћих акција које су оне организовале у борби за побољшање радничког положаја, доста допринели и општи привредни услови и све већа улагања у бржи индустријски развитак земље. Међутим, када је због царинског рата настала привредна депресија, а почетком 1907, и нарочито 1908. године индустријска и финансијска криза из Европе пренесена и на Србију, општи привредни услови су се погоршали. То се одразило и на повећање незапослености у Србији, па су послодавци, користећи се таквом ситуацијом све чешће нападали на тарифе и штрајкове у жељи да униште и саме организације и да се њихове „диктатуре ослободе“.

Тако је раднички покрет после периода успона, пошто је постигао низ повољних тарифа и извео неколико успешних штрајкова, што је довело и до извесног самозадовољства код радника, морао у наредне две године, 1907. и 1908, да издржава напад за нападом. Није зато случајно што су организације у овом периоду водиле углавном одбрамбене штрајкове у жељи да сачувају до тада стечене резултате. Као 1906, и 1907. година ће бити углавном година борбе за очување тарифа. То ће бити и разлог за штрајк радника у Фабрици шећера на Чукарици.

Борба за очување тарифе

Борећи се за што повољније услове рада, Главни раднички савез и одговарајући синдикални савези (Савез металских, монополско-обалских и текстилних радника) су још 8. априла 1906. године потписали тарифу са Фабриком шећера на Чукарици, по којој је, између осталих, извојевано и право да у фабрици раде првенствено организовани радници. Међутим, при спровођењу те тарифе, већ је од почетка дошло до тешкоћа. Пословође и чиновници су и даље желели да имају одрешене руке у фабрици и неограничену власт над радницима, ради њихове апсолутне експлоатације. С друге стране, и многи радници, а нарочито новопридошли, сматрали су да им тарифа омогућује да раде по својој вољи јер их наводно ослобађа сваког обзира. Због таквог става једних и других, ревизори Главног радничког савеза имали су много мuke да је одрже у границама постигнутих споразума.²

При спровођењу, тарифа је показала извесне недостатке, који су сметали како фабрикантима, тако и радницима. Фабрикан-

тима је сметала одредба по којој је предвиђен отказ на 14 дана, па је управа фабрике због тога тражила измену тарифе. С друге стране, радницима је сметало то што тарифом није била одређена минимална надница и радно време, па су и они тражили њену измену. Притисци су били знатни, па је на седници управе Главног радничког савеза и управа металског, обалско-монополског и текстилног синдиката решено да се захтева измена тарифе.³

Тарифна комисија у саставу: Лука Павићевић, Илија Станковић, Александар Кујунџић и Кузман Васић, отишла је 29. августа 1906. године у Фабрику шећера на преговоре са управом фабрике, коју су сачињавали директор фабрике Голдшмит и технички шеф Чупа. Комисија се није слагала са управом фабрике у погледу чл. 3 тарифе, који је предвиђао отказ рада на 3 дана, али су преговори настављени у целини, па је био сачињен⁴ и текст тарифе као „последња реч управе“. Међутим, кад је тарифна комисија на општој конференцији радника Фабрике шећера саопштила резултате својих преговора са управом фабрике, услови су, као „њена последња реч“ били одбачени акламацијом, готово једногласно.⁵ Не могавши сам да нађе право решење у насталој ситуацији, Лука Павићевић, као ревизор Главног радничког савеза, обраћа се истоме да у заједници са одговарајућим синдикалним савезима потраже начина и пута којим ће доћи до успеха. На крају, 5. септембра 1906. године⁶ потписана је нова тарифа између Фабрике шећера у Београду са једне и Главног радничког савеза и његових стручних синдиката с друге стране. Нова тарифа се унеколико разликовала од пројектоване тарифе од 29. августа. И једна и друга страна су учиниле извесне уступке. Радници су пристали на члан којим се предвиђа отказ рада на три дана обострано, али су зато постигли успех утолико што су изнудили неке нове чланове. На пример, успели су да у тарифу уђе клаузула да се лица испод 16 година не могу узимати на рад. У нову тарифу унесен је и члан по коме се за осигурање радника у фабрици оснива фонд за несрећне случајеве и болничка каса, у коју ће улагати две трећине радници и једну трећину фабрикант преко својих изабраника. По истој тарифи, трук — и котаж — систем за организоване раднике нису били дозвољени, итд.⁷ Све у свему, с обзиром на прилике у индустрији шећера, као и у самој фабрици на Чукарици, па и у односу на прилике у којима се покрет налазио, потписана тарифа представљала је знатан уступак послодавцима и у целини је била

„незадовољавајућа“. Но, и поред тога што се и под оваквим условима добила релативно повољна тарифа, за коју је „Синдикално Веће на познатој седници изјавило да се према приликама другојача тарифа није могла закључити“,⁸ „Пролетер“ је упорно писао да тарифа не ваља и да је могла да се потпише много боља.⁹ Главни раднички савез је, поред осталог, морао да се бори против таквих схватања, која су у доста неповољним условима велике понуде радне снаге само доводила до тога да се радничке организације не усредсреде на праве проблеме, негативно утичући на приступање радника организацијама, што је било необично важно за очување сваке тарифе.

Међутим, фабриканти се и овога пута нису у свему придржавали тарифе. Ту и тамо изналазили су могућности да крше поједине одредбе; нарочито одредбе о радном времену. Иако је радно време тарифом било утврђено на 10 часова, радницима је нуђен прековремени рад, тако да им се радно време продужавало и за пуна два часа. Како се на овај начин наносила знатна штета радницима јер се тиме конкуренција међу њима заоштравала, обарајући уједно и цену рада, синдикалне организације су предузимале мере првенствено да раднике одврате од прихватања прековременог рада, убеђујући их да тиме само себи погоршавају положај. Када то није помогло, предузимане су и оштрије мере.

Иако је било договорено да се радници примају само преко Савеза, фабриканти су их почели примати и мимо њега, не тражећи од њих да се у року од 10 дана организују, како је тарифом предвиђено.¹⁰ Као што се види, тарифу су врло брзо почели да изигравају. Већ после месец дана тарифна комисија је 5. октобра 1906. упутила управи фабрике акт којим исту упозорава на чињеницу да се ова не придржава тарифе, истичући наду да ће управа настојати да се све ово исправи у најкраћем року. „Ако се ове примедбе не поправе, најдаље до 10-ог тек. м. ми ћемо сматрати да је Управа фабрике са своје стране Тарифу погазила и Главни Раднички савез и његове организације неће сматрати да имају икакве обавезе према Тарифи, па ће према таквом стању и своје даље држање одредити.“¹¹ Управа фабрике је 12. октобра 1906. године одговорила Главном радничком савезу на његово писање у „Радничким новинама“, износећи да се они придржавају тарифе, али да Главни раднички савез ради на томе да се тарифа погази. На крају се категорички каже да се управа фабрике,

ако дође до кидања тарифе, неће упуштати ни у какве даље преговоре са Савезом.¹²

Све до јануара 1907. године трајао је овај тихи и подмукли дуел између управе Фабрике шећера и Главног радничког савеза. Управа је настојала да што више крши одредбе тарифе, а Главни раднички савез да је што дуже сачува.

У тим настојањима и једне и друге стране протицало је време. Међутим, наилазили су и нови моменти који су утицали да борба око тарифе постане драматичнија, далеко више него су то обе стране желеле.

Почетком јануара 1907. године управа фабрике предузела је и конкретне мере да раскине тарифу. У том циљу она се 2. јануара обраћа писмом Главном радничком савезу обавештавајући га да отказује уговорену тарифу о условима рада која је закључена 5. септембра 1906. године. У писму се каже да се тарифа отказује због тога што се „ипак догађаху разноврсни несношљиви догађаји од стране радника са којих смо разлога још раније намеравали да се тарифом предвиђеним тромесечним отказом користимо, али нас је уздржавао од тога тај узрок што би истек одказа пао усред зиме, те би знатан број радника остао без посла, али нам сад није више могуће по ондашњој тарифи са Вама радити и зато, Вам отказујемо ову тарифу за 2. април 1907. И према томе тарифа престаје важити 2. априла 1907.“¹³ Истога дана када је обавестила Главни раднички савез о отказу тарифе, Фабрика шећера се обраћа Управи града Београда с молбом да нареди командирџи Топчидерске полиције „да за сваку евентуалност изволи појачати жандармску службу у фабрици шећера“.¹⁴

Већ сутрадан Управа града наређује комесару Топчидерске полиције да обрати највећу пажњу да на Чукарици не дође до нереда и „да број жандарма код фабрике појача“.¹⁵

Како се из доступне грађе може видети, у одлуци о ранијем или каснијем отказивању тарифе управу фабрике нису руководили никакви хумани разлози и брига да радници не остану усред зиме без посла, већ жеља да сачува свој капитал и осигура своје интересе. С друге стране, страх од акције радника био је толико присутан да се управа фабрике већ тада обратила Управи града Београда за помоћ. И овога пута дошла је до изражаја спрега између власти и приватног капитала, јер је Управа града Београда свесрдно и врло брзо изашла у сусрет управи фабрике.

Пролазећи од почетка кроз многе перипетије, трпећи честе измене и допуне, непрестано изигравана од стране управе, та-

рифа је доживела неславну судбину. Отказана је већ после непуна три месеца половичног примењивања. Тиме је наступио нов, драматичан тренутак за раднике, који су морали далеко озбиљније да се позабаве и питањем како да очувају тарифу и условима рада радника у фабрици уопште. Осуђујући управу фабрике због њеног поступка, „Радничке новине“ су писале да је управа, гутајући једну по једну тачку тарифе, решила да „прогута целу тарифу“. Коментаришући како је дошло до тако брзог гажења тарифе, лист закључује да тарифе саме по себи не значе много ако иза њих не стоје јаке радничке организације. „Опет се показало као тачно, оно важно правило, да ни најбоље тарифе не вреде ништа ако иза њих не стоје снажне организације које им позајмљују своју снагу, ако их радници не умеју да цене и чувају“.¹⁶ Тражећи даље узроке због којих се управа фабрике тако брзо решила да одустане од тарифе, „Радничке новине“ их налазе у чињеници да је велики број радника за кратко време отпао од организације и да се управа фабрике увелико користи тим стањем. Међутим, у чланку се наглашава да ће се радници пренути и организовати ради заједничке борбе у одбрану својих тешко стечених права, јер „пред општом опасношћу нестаје равнодушности, солидарност расте брже, и од најнемарнијег радника постаје челичан борац“.

Дотадашње искуство штрајкашке борбе показало је да се штрајкови морају водити организовано и веома добро припремљени. Њихов успех је зависио од снаге дотичне синдикалне организације и њене финансијске моћи. Полазећи од таквог искуства. Партија и Главни раднички савез су све више инсистирали на томе да радници што масовније приступају својим организацијама, да их јачају. Тиме би онемогућили лако и брзо сламање штрајкова, чему су послодавци све чешће прибегавали, нарочито када су се почели појављивати и послодавачки картели, удружења послодавца, ради ефикасније борбе против штрајкова и радничких организација уопште. Тако је време до објављивања штрајка радника на Чукарици протекло, с једне стране, у покушајима да се управа фабрике приволи на попуштање и враћање на тарифу, а с друге стране у припремама за најављени штрајк. Удружени у картеле, послодавци су почели прибегавати новим методама борбе. Један од ефикасних метода био је набављање радника — штрајк-брехера — за време штрајкова. Тако је био сломљен велики број штрајкова. С друге стране, тако удружени они су се успешније

борили не само против штрајкова већ и против самих радничких организација, које су биле главна потпора и залога радничких успеха. Зато су и радничке организације и раднички покрет у целини морали водити рачуна о таквој ситуацији, припремајући се да бране своје интересе од насртаја буржоазије. Обе стране су биле свесне шта их у тој борби очекује, па су се сходно томе и припремале.

Отказ тарифе управа чукаричке фабрике наговестила је за 2. април. У међувремену, кршила је све већи број одредаба тарифе. Тако је управа „противно јасним и одређеним прописима тарифним... плаћала награду мању него што се са радницима погодила,¹⁷ радно време је продужавала вештачки, враћајући часовник;¹⁸ уговорни одмор радници нису добивали; заведен је котаж систем са намером да се он, на штету радничку, још усавршује; ипак је уведен трук систем, а кантинеру је дато право беспримерног харања;... најистакнутије чланове синдиката, њихове поверенике и ревизоре Управа фабрике је стално избацивала напоље без икаквог повода и без уговоренога споразума са Управама синдиката“.

„Радници су и досадашњим условима, који су тарифом били предвиђени незадовољни; они су и иначе хтели, а сада су овим отказом и упућени на то; да траже боље услове, како у погледу наднице и радног времена, тако и у погледу веће заштите и јачег јемства, за свој живот, своје здравље и свој положај.“¹⁹

Објава и ток штрајка

Како се ситуација нагло погоршала, а положај радника постајао све несигурнији, повереници синдиката који су потписали тарифу са фабриком²⁰ отишли су 13. II 1907. године да према одлуци заједничке седнице синдикалних управа поставе управи фабрике одређене услове, упозоре је да се придржава тарифе и не погоршава положај радника. Поменута комисија је тражила „да се закључена и од Управе фабричке потписана тарифа у пуном пространству своје поштује и извршује до септембра ове године кад јој истиче година дана“.²¹

Разговори са директором фабрике вођени су до 10 часова пре подне. Међутим, ни до каквог споразума није могло доћи. И поред аргумената и претњи радничких представника, директор је самоуверено одбијао радничке захтеве „да тргне отказ тарифе за 2. април, па да се по досадашњој тарифи ради до месеца септембра“, јер у то време пристиже нова репа „те рад у фабрици мора да буде најживљи.“²² Даље

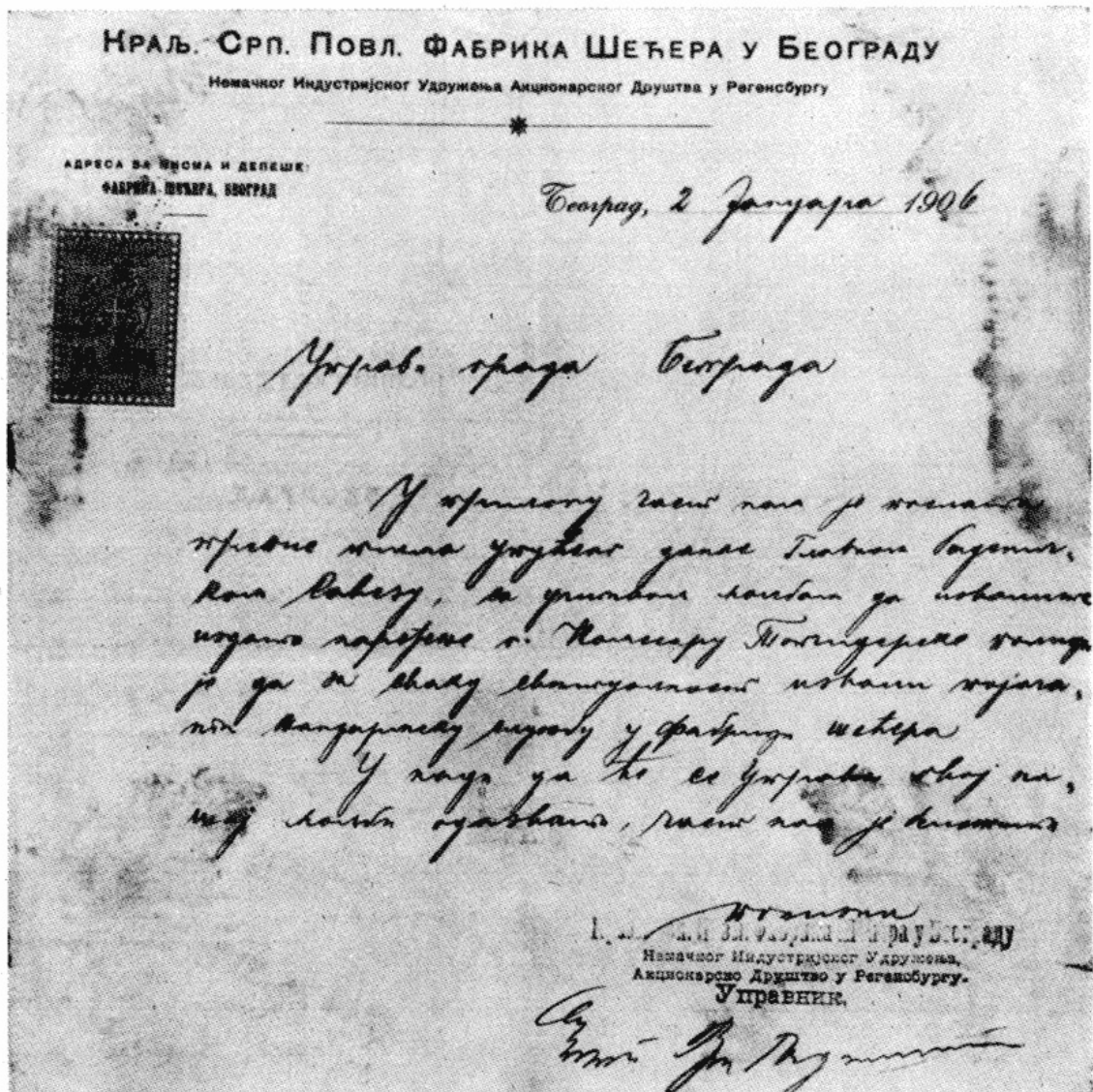
је истицао да ће врло лако доћи до нових радника ако радници напусте посао. Овакво његово држање било је охрабрено и чињеницом да је фабрика имала на стоваришту сто педесет вагона шећера, што је, по изјави директора било довољно за пуна два месеца, а он је рачунао да ће дотле наћи нове раднике.²³

То је била рачуница којом се руководила управа фабрике када је одлучила да не прихвати услове радника. Међутим, и радничка класа је имала дубоке разлоге да буде упорна у настојању да одбрани своје животне интересе. Пре свега, отказивање чак и такве тарифе, за коју се сматрало да

није најбоља, значило је препуштање радника Фабрике шећера потпуној и неограниченој експлоатацији од стране фабрике, а то би их у економском и социјалном погледу довело у крајње неповољан положај. Отказивање тарифе аутоматски је повлачило за собом продужење радног дана, смањивање надница, укидање обавеза о осигурању, и других корисних одредби. Полазећи од свега наведеног, као и од објективних околности које су тренутно погодиле покретању штрајка, Главни раднички савез и тарифна комисија стали су на становиште да се управи фабрике радници могу супроставити једино обуставом рада и објављи-

Пошто је Главном радничком савезу отказала тарифу (2. I. 1906), Управа фабрике шећера се обраћа Управи града Београда да „за сваки случај појача жандармску службу у фабрици шећера“.

Après avoir dénoncé les tarifs auppès de l'Union ouvrière (le 2 janvier 1906) la Direction de la Sucrierie s'adresse à la préfecture de Belgrade en demandant «qu'à toutes fins utiles elle renforce le service des gendarmes dans la sucrierie».

вањем штрајка. Истражујући моменте који су погодовали покретању штрајка, „Радничке новине“ су налазиле да су радници у фабрици шећера „сада у положају да то с већим успехом учине, уколико су синдикати наши снажнији и уколико се отварају нови велики послови, који уклањају конкуренцију између радника и радника, на коју је управо фабрика рачунала кад је тарифу погазила и кад ју је сад отказала.“²⁴

После разматрања свих околности, показало се да су услови за вођење штрајка у пролеће 1907. повољни из следећих разлога: 1) у пролеће отпочињу сеоски радови па на конкуренцију сеоског становништва — радништва — фабрика не може рачунати; 2) предвиђа се довршавање старих и убрзо потом почетак нових радова на новим деоницама канализације у Београду, као и радови на довршењу кеја; 3) почиње такође изградња железничке пруге; 4) отвара се неколико нових рудника, а у старима се повећава рад, и 5) отварају се нове фабрике, а стара се предузећа проширују.²⁵ И на крају, рачунало се на то, да се фабрика неће одлучити на дужу обуставу рада због великих губитака које би због тога имала, као и због конкуренције осталих фабрика, којима би свака њена стагнација само помогла да појачају своје позиције на тржишту шећера. Полазећи од свега тога, а првенствено од интереса радника, тарифна комисија прекинула је разговор с управом фабрике и вратила се у фабричку одељења међу раднике. Радници су као и обично били у пуном послу. Маchine су биле у покрету, а сви казани одавно наложени. Око 11 часова, 13. фебруара 1907. године, чланови тарифне комисије — раднички повереници — кренули су „по свима одељењима са нарочито спремљеним људима за тај посао“, и саопштили радницима одговор фабрике позивајући их на штрајк. Саопштење је оставило снажан утисак на раднике, и ови су, на позив тарифне комисије и радничких повереника, за врло кратко време напустили посао. „У фабрици је тада остало само чиновништво са слугама и капарош Јован Беговић, са око 30 својих радника.“²⁶ За тренутак фабрика је опустела; радници су, пуни борбеног одушевљења и у све израженијој жељи да поправе свој несигуран положај, напустили фабрику, оставивши све машине и апарате у покрету. Међутим, захваљујући оном малом броју радника који су остали у фабрици, заустављене су машине и спречена експлозија да које је могло доћи услед њиховог неконтролисаног рада.

За кратко време велика маса радника окупила се око фабрике. Њихово присуство

изван зграде, а у време када се обично ради, било је неоубичајено за све, а нарочито за полицију. Комесар Топчидерске полиције, који је по задатку, пошто је обавештен да је на Чукарици штрајк, послат на лице места, даје овакав опис догађаја: „Одмах сам отишао и то сам. У 10,5 часова био сам близу фабрике шећера и видим да радници излазе из фабрике шећера и гомилају се пред фабриком. Пошто није било време за излазак, сетих се да је штрајк. Свратио сам у фабрику, питао, и чујем сви штрајкују — 507 радника, што није директор хтео да тргне отказ тарифе.“²⁷

Међутим, без обзира на овакво објашњење комесара Топчидерске полиције, остаје чињеница да је фабричка управа одмах по завршетку неуспелих разговора са радничким представницима, очекујући најављени штрајк, обавестила Управу града и затражила да јој ова пошаље жандармерију ради заштите од штрајкача.²⁸ Покрет радника, колико организовани, толико и спонтани израз огорчења и мржње према експлоататорима који су се оглушили о радничке захтеве, изазвао је страх код фабричке управе и ова се обраћа своме старом савезнику — полицији, која је у „интересу заштите поредка и слободе личности и поседа“, увек била спремна да интервенише. То је недвосмислено потврђено у извештају Управе града Београда министру унутрашњих дела поводом интерпелације социјалистичког народног посланика Драгише Лапчевића Народној скупштини: „... управа Вароши Београда одмах у почетку овога штрајка, 13 прошлог месеца одредила је у фабрику шећера 20 жандарма и комесара Топчидерске полиције да се ту нађу да би се спречили могући напади на фабрику од стране радника и да би се спречиле све друге противзаконитости...“²⁹

Пошто су напустили посао и сакупили се пред фабриком, радници су одмах затим одржали конференцију, на којој је одлучено да се штрајк настави и да се његова организација изводи по плану.³⁰ Драгиша Лапчевић је тога дана био веома запослен. За релативно кратко време он је са радницима одржао три конференције, дајући им упутства како да се држе, истичући при томе да је у њиховом интересу да се задрже само на терену штрајка и да се клоне жандарма, „јер жандарми изазивају на разговор раднике и онда дају маха полицији да угушује нереде“.³¹ Исте ствари је поновио и сутрадан после подне на сличној конференцији, па је после дужег договарања направљен целокупан распоред и план за вођење штрајка.

Како је штрајк организован по свим штрајкашким правилима и уз пуну једнодушност свих радника, то је у духу већ учињеног договора требало предузети и прве мере ради његовог обезбеђења. Као прво, требало је спречити било какву могућност добављања нових радника — штрајкбрехера — у фабрику, и тиме отклонити једну од највећих опасности која је штрајковима претила од удружених послодаваца. С друге стране, није се смело дати повода полицији да интервенише. У намери да се постигне и једно и друго, формиране су штрајкашке страже. Оне су постављене друмом према фабрици све до саме фабрике, и око ње, а сачињавало их је по 5 до 10 радника „који су имали у рукама мотке, шиљата гвожђа и понеки ножеве и револвере и који су стражарећи бранили улаз у фабрику недопуштајући улазак у њу, а сваког оног који би из фабрике изашао забрањивали су му повратак у њу“.³² Разумљиво је што су радници били решени да не допусте допремање штрајкбрехера у фабрику. О намери радника да по сваку цену спрече њихов улазак у фабрику јавно се причало. Све то, као и њихово нескривено одушевљење — јер „многи су ишли и певали“,³³ а уз то били „готово сви снабдевени батинама“ — и слика коју је фабрика на Чукарици пружала у првим данима штрајка, изазивало је страх фабриканата, а код полиције стварало мучан утисак помешан са страхом да ће доћи до непредвиђених догађаја које они неће моћи да обуздају. Зато се у једном извештају каже: „У разговорима са појединим чујем да ће фабрику држати опкољену да не би долазили други радници и да они то ни у ком случају неће допустити па макар по цену живота, јер су они у њој здравље изгубили док су је уредили, па сад да дође други.“³⁴

Радници су несумњиво били огорчени, па је њихово борбено расположење морало заплашити све меродавне политичке факторе. Тај страх је ишао дотле да је Управа вароши, бранећи се од напада социјалистичког посланика у Скупштини, саопштила министру унутрашњих дела да је морала послати пешаке и коњичке жандарме „кад је увидела да се радници спремају да изврше напад на фабрику, њено чиновништво и послугу, спремивши у тој цели нарочите батине и оружје... претећи да ће фабрику напасти и сваког оног ко би покушао у фабрику ући премлатити“.³⁵ Пажљивог посматрача прилика на Чукарици не изненађује оваква реакција полиције и фабриканата, јер ниједна власт не може бити равнодушна ако јој се у једном тренутку, и у

важном индустријском предграђу града, нађе на окупу 700—800 радника, добро организованих и расположених за борбу.³⁶ Међутим, полицију није интересовао разлог радничког немира и узбуђења, већ им је пре свега био интерес фабриканата и њиховог капитала. Ако се ствари посматрају из тог угла, таква реакција не изненађује.

У међувремену, у новој кафани на Чукарици, радници непрестано одржавају конференције, добијају нова упутства и предузимају нове кораке и акције. Следећа мера којом су радници хтели да паралишу отпор управе фабрике и особља, које је и даље тамо остало, састојала се у томе да се продаја животних намирница на Чукарици сведе на минимум, ако не и у потпуности обустави. У том циљу одређени број радника добио је задатак да обиђе све кафане, ашчине, пиљарнице и хлебарнице, обавести их да је у фабрици штрајк и да треба да прекину са продајом свих животних намирница и тиме помогну штрајкашима да приморају „оно ресто службеника који су по овим фабрикама остали, да из фабрике изађу ради набавке намирница, којом би их приликом они спречили да више и не улазе у фабрику“.³⁷ И ова акција је имала знатног ефекта, те су многи продавци обуставили продају намирница, а неке кафане су чак биле затворене.³⁸ Међутим, полиција је и овога пута допринела да ова акција не успе у потпуности. Управа вароши у намери да спречи ову акцију радника и омогући продавцима да неометано и слободно продају своју робу, истог дана пред вече послала је у Фабрику шећера још једног писара са 16 жандарма и 4 коњаника, који су првенствено имали за циљ, како се каже у једном документу, да чувају фабрику од напада радника, као и да чувају друм „да се на њему не би нико нападао и да се обезбеде трговци животних намирница да би ове могли продавати становницима Чукарице“.³⁹

Полиција је била задовољна што је тога дана, када је узбуђење радника било на врхунцу, а неизвесност због онога што се може догодити, била велика, успела да спречи евентуални напад на фабрику и што су продавци под њеном заштитом могли продавати животне намирнице становницима Чукарице. Међутим, и поред задовољства због постигнутог тренутног успеха, ипак је остао страх од тога да прва штрајкашка ноћ не донесе неко ново изненађење. Оправдани страх власти и паника која је захватила полицију која се нашла лицем у лице са огромном масом радника, добро организованом и чврсто решеном да истра-

је у својим захтевима, доказ су да је радничка класа тога пута на непосредан начин манифестовала своју снагу. Ту чињеницу морала је да призна и сама полиција. Говорећи о догађајима на Чукарици у извештају Управе града Београда се између осталог каже: „... а остало стање остало је непромењено и радничке — штрајкашке страже забрањивале су и даље улазак и излазак из фабрике“.⁴⁰

С вечери, када је сутон почео да прекрива радничко предграђе и фабрику, из које више није допирало клопарање машина, на Чукарици је врло као у кошници. У кругу фабричког дворишта са стрепњом и ишчекивањем шетали су нервозни жандарми и коњаници, чије су се силуете оцртавале иза фабричке оgrade. Около фабрике, на подједнаким растојањима, осветљене пламеном ватри које су час јењавале, час се распламсавале, назирале су се прилике радника, одлучних у своме настојању да никоме не дозволе улазак у фабрику. На друму од фабрике према Топчидеру, наизменично се смењују групе радника. Они су озбиљни и опрезни. Њихова дужност је веома деликатна: треба се чувати од провокација, па ипак не дозволити да ико приђе фабрици. Најживље је у „Горсподарској механи“, где је окупљена маса радника. И међу њима влада узбуђење. Расположење за борбу је велико, а организација на висини.

Као што смо већ рекли, полиција се од самог почетка умешала у штрајк, интервенишући у појединачним случајевима. Такво држање полиције несумњиво је крило у себи и опасност од евентуалног сукоба са радницима, с обзиром на то да је она штитила интересе послодавца. Зато је било врло могуће да је већ исте те ноћи, између 13. и 14. фебруара, дошло и до првих чарки. У извештају старешине кварта палилулског помиње се да је дошло чак и до пуцњаве, али се не дају ближе појединости о сукобу, сем, по обичају, да су радници пуцали у близини фабрике из револвера.⁴¹ Те ноћи Чукарица је била осветљена ватрама штрајкашких стража,⁴² а штрајкаши су целу ноћ провели „крстарећи у околини фабрике и по околним механама, одакле с времена на време испадају на друм пред кафану“, контролишући кретање на њему.

Догађаји на Чукарици показивали су да постоји тенденција све већег заостравања односа између радника и фабриканта. Фабриканти, рачунајући на снагу картела, у које су се увелико удруживали, и уз помоћ власти, која је све више настојала да индустрија у земљи напредује,⁴³ све чешће су кршили своје уговорне обавезе

према радничким организацијама и отказивали тарифе. Скоро у исто време када је Фабрика шећера отказала тарифу, и Фабрика кожа и обуће Ђурића, Клидиса и Барловца, иако се по уговору обавезала да на посао прима само организоване раднике, није хтела на тражење организације да отпусти неколико радника који су иступили из чланства, па је и у овој фабрици дошло до отпуштања истакнутих радника и до напада на тарифу. Тако је у исто време дошло до покрета радника у трима фабрикама на Чукарици. С друге стране, јачајући своје организације радници су развијали самосвест и потребу све организованог и масовнијег иступања против фабриканата, а у одбрану своје организације и стечених права. Штрајкови на Чукарици показују да је ова тенденција дошла до пуног изражаја и да су радници показали пуну солидарност и развијену класну свест, када је у питању била борба против класног непријатеља. Зато се и могло десити да је већ истог дана када је објављен штрајк радника у Фабрици шећера, објављен и штрајк у Фабрици обуће, а затим и у Фабрици кожа.⁴⁴

Суочена са овако масовним штрајкашким покретом, буржоазија у Србији предузела је све мере да се његове размере не прошире и не изазову далеко веће поремећаје. И једну и другу страну штрајкови су ставили пред озбиљну пробу. Радничку класу у положај да докаже високи степен своје класне свести и организованости, и спремност да се упусти и у покрете ширег размера; владу и буржоазију да открију своје право лице и покажу спремност да за одбрану својих интереса употребе власт и насиље над радницима. Крвопролиће које је полиција својом интервенцијом изазвала било је само доказ жеље буржоазије да радничком покрету, који је тада био у знатном успону, зада тежи и озбиљнији ударац. Од првог дана видело се да је штрајк добро организован и да радници испољавају потпуну солидарност. Већ следећи дан је то и потврдио. Блокада фабрике била је потпуна и ниједан радник није могао поред штрајкашких стража проћи у фабрику.

Зауостављање возова

Од многих опасности које су претиле штрајковима, једна од највећих и најчешће примењиваних било је да се доведу штрајкбрехери на место радника који штрајкују и да се на тај начин штрајк оконча. Од тог опробаног средства буржоазија ни овога пута није одустала, па су радници предузели све мере да то спрече.

пломбе биле покидане „те су ови вагони враћени нашој железничкој дирекцији“.⁵¹

Да ове акције заустављања возова што ефикасније спроводе у дело и да који воз не прође непримећен у фабрику, неколико радника је било задужено да стално буде на железничкој станици и обавештава штрајкаше о доласку возова. Један од радника који је за све време штрајка био на железничкој станици „са задатком да мотри на возове који би ишли за Фабрику шећера“ и који је телефоном јављао друговима на Чукарици о доласку возова био је Михајло Милошевић, радник те фабрике. На тај начин, штрајкаши на Чукарици били су на време обавештавани о доласку возова. Тако се десило и 24. фебруара пре подне, када је заустављен воз који је долазио из Београда. На вест да се воз приближава фабрици, сакупило се врло брзо 200 до 300 радника, које мушких, које женских, који су поседали на пругу и приморали машиновођу да воз заустави. Када је воз стао, покидали су пломбе, претресли га и пошто нису нашли раднике, пустили су га даље. Како се и овога пута ту нашла жандармерија, дошло је до малих чарки између ње и радника. Међутим, све се завршило на псовкама и претњама радника полицији што се меша у њихове односе са послодавцима.⁵² Пошто је очуван ред и потпуна дисциплина, „Радничке новине“ су с разлогом писале: „Па ипак је организација очувала највећу дисциплину и присебност у средини својој и од јуче је нестало и штапова, од којих се Штампa толико уплашила, и узнемиреност духова коју је полиција изазвала. Данас је штрајк у свом редовном току и са највећим уверењем у коначну победу ми гледамо у његову будућност“.⁵³

Штрајкаши се супротстављају покушајима полиције да уводи штрајкбрехере у фабрику

Како је и даље главна опасност за успешно извођење штрајка представљало увођење штрајкбрехера у фабрику, то је његовом спречавању била посвећена главна пажња. Организација штрајкашких стража, као и осталих група које су деловале за време штрајка, беспрекорно је функционисала. Буржоаска грађанска штампа, која је нападала раднике за насиља и „насртај на право својине“, са пуно беса и горчине признавала је ту чињеницу. „Фабрика шећера и Фабрика кожа и обуће још су непрестано у блокади. Дању је блокада *en*

masse, а ноћу се реде страже и њихове смене као око каквих непријатељем опседнутих тврђава.“⁵⁴

По признању саме Управе града Београда, фабрика је за све време док је трајао штрајк била опседнута штрајкашима. Овој опсади придружило се спречавање уласка радника и заустављање и претраживање возова који су улазили у фабрику, као и сукоби са полицијом када би се ова мешала у односе радника и послодаваца.⁵⁵ Радници су били толико решени да никоме не дозволе улазак у фабрику да су интервенисали у сваком појединачном случају. Тако, на пример, нису дозволили чак ни чиновнику министарства привреде Стевовићу да уђе у фабрику све док се није умешала полиција „и док им Г. Стевовић није дао обавештење да он није радник“.⁵⁶

Члан Управе града, Цекић жали се да 17. фебруара штрајкаши нису дозволили радницима Јовану Ивковићу и Јовану Панатићком, који су после објаве штрајка остали у фабрици да раде, да се по изласку из фабрике поново у њу врате. У целини узевши, полиција је била немоћна да ишта учини против добро организованих штрајкаша.⁵⁷

Међутим, колико су организовани радници и тарифна комисија (штрајкашки одбор) водили рачуна да — и поред све упорности да у штрајку истрају, али само путем организоване и добро вођене борбе — не насадну провокацијама полиције или оних неорганизованих и несвесних радника чији су непромишљени или намерни поступци могли довести у питање читав штрајк, толико је и полиција, заплашена масовношћу и добром организацијом штрајка, водила рачуна да својим и онако незаконитим мешањем, не изазове раднике на отвореније акције. Зато је „Управа издала изричну наредбу жандармима да не смеју употребљавати оружје па ма били изазвани од стране штрајкаша“.⁵⁸ Као што се види, првих дана штрајка обе стране су се држале коректно. Радници су строго поштовали правила штрајкашке борбе, и главни циљ им је био да „легалним“ средствима спрече набављање и улазак штрајкбрехера у фабрику. Полицији је било најважније да радници не нападају фабрику и њену управу, као и да на Чукарици одрже нормалне прилике. Док су ствари тако текле, није било разлога за веће сукобе. Међутим, док су и једни и други — радници што се штрајк развијао по плану, а полиција што на Чукарици и поред свега влада мир и ред — могли да буду задовољни развојем догађаја, фабриканте је хватала паника

због обуставе рада и могућих материјалних губитака, иако су изјављивали да имају залиха бар за један до два месеца. Већ 18. фебруара 1907. власници Фабрике шећера и Фабрике кожа и обуће обраћају се Управи града Београда са молбом да их заштите од штрајкаша и „да се обезбеди слободан улазак у фабрику оних радника који би желели радити у њој“.⁵⁹

Управа града, у жељи да целу ствар легализује и представи тако као да сами радници желе да раде у фабрици, тражила је од управе фабрике „да јој предстану радници, који би хтели радити, како би Управа њиховим саслушањем могла утврдити да ли они заиста желе ићи у фабрику и у њој радити“.⁶⁰ Тако се сутрадан 19. фебруара пријавило Управи 8 радника.^{60a} Овај податак сам по себи говори о расположењу радника да штрајкују, као и о њиховој одлучности да у истом истрају. Овако мали број пријављених радника показује да је штрајк имао необично великог утицаја и код неорганизованих и код организованих радника, пошто се само њих осам јавило на рад у фабрику. На крају, показује колико је била илузорна нада фабриканата да ће се велики број радника одазвати њиховом позиву.

Када већ говоримо о тим чињеницама, ваља напоменути да оне нису биле случајне. Све је то резултат свестраног и упорног обавештавања радника о стању штрајка и потреби пуне радничке солидарности. У касини на Чукарици свакодневно су одржаване конференције на којима су радници упозавани са током штрајка и његовим циљевима. На тим конференцијама, као и преко радничке штампе, истичано је да од њихове чврстине и држања за време штрајка зависи и његов исход. Радницима је говорено о потреби пуне солидарности и енергичне борбе против свих покушаја да се штрајкбрехери уведу у фабрику. У том циљу на Чукарицу су долазили познати партијски и синдикални функционери, који су говорили радницима о штрајку. Међу онима који су свакодневно по неколико пута долазили на Чукарицу и говорили на радничким конференцијама и зборовима били су Драгиша Лапчевић, секретар Главног радничког савеза, Лука Павићевић, Таса Петковић, Димитрије Туцовић и други. Уз добру организацију, овакав начин обавештавања и подизања морала радника и објашњења да се боре за праведну ствар и за побољшање свог економског положаја, имао је позитивног ефекта.

Морал код радника био је на висини, а расположење за борбу из дана у дан је

расло. Руководство штрајка је са пуно вере гледало на његов исход. Међутим, после захтева фабриканата да им се помогне да уведу штрајкбрехере у фабрику, кривуља на политичком графикону почела је да расте. Радници су збијали редове, чврсто решени да бране стечене позиције. Фабриканти све упорније наваљују на полицију да предузме озбиљније мере против „насиља“ радника. Притисак од стране послодаваца, као и бојазан од радничких акција довели су дотле да је полиција почела да мења став према штрајкашима, па и према целом штрајку. Истог дана када су се фабриканти обратили Управи града за помоћ, ова наговештава да ће, „ако радници и даље буду предузимали оваква насиља Управа мораће против њих употребити силу да их растури“, наводећи да су јој се већ и „послодавци — фабриканти обратили нарочитим актом за помоћ; којим траже да им се обезбеди слободно кретање њихово и њихових радника у њој и ван ње“. Овакво становиште полиције наговештавало је заоштравање односа са штрајкашима, поготову што полиција није остала на датој претњи.

Већ 19. фебруара она је предузела прве кораке да своју претњу и оствари; да осморици радника који су се јавили за рад у фабрици обезбеди пролаз у фабрику и заштити их од штрајкаша, Управа града Београда одредила је свога члана Косту Туцаковића „да се нађе у фабрици кад ови радници буду долазили и спречи сваки неред који би се десио, ако би их штрајкаши спречили при улазу“. Да буде што сигурнија да радници неће спречити овај покушај, Управа је на друму према фабрици поставила 6 коњаника жандарма и жандармског поручника Ђорђа Тешића. Када су штрајкбрехери дошли у близину фабрике, пресрели су их радници који су били у саставу штрајкашких стражи, са намером да их одврате од уласка у фабрику, и објасне им да је у фабрици штрајк. Међутим, како је полиција већ имала налог да ове раднике уведе, она је спречила да између штрајкаша и штрајкбрехера дође до непосредног контакта, па се овим другима није могло објаснити да не треба да иду у фабрику на рад. Полиција је веома брзо интервенисала, тако да се штрајкаши нису одмах снашли, па су радници несметано спроведени у фабрику. Не могавши ништа друго, радници су демонстрирали и звиждећи и галамећи протестовали против поступка полиције. Из масе радника полетело је и неколико каменица, а у близини се чула и пуцњава из револвера, због чега се врло брзо окупила маса радника. Пре-

тила је опасност да масу обузме стихијско расположење и да штрајк прерасте у неорганизовани напад, који штрајкашко руководство није желело. По извештају полиције, најборбенији и најагилнији у пружању отпора полицији били су радници Видак Васић и Добросав Цветковић. Штрајкашки одбор и чланови тарифне комисије брзо су предузели потребне мере и маса радника је за кратко време била умирена. На лицу места одржан је збор, на коме је одлучено да се од полиције тражи да се изабраним представницима радничким омогући да уђу у фабрику и разговарају са поменутим радницима. На тај начин штрајку је враћено потребно достојанство и уобичајени ред. За преговоре је одређена делегација од четири члана: члан тарифне комисије Правдић, радник Николић и још двојица чија нам имена нису позната.⁶¹ После краћих преговора, овој делегацији је дозвољено да уђе у фабрику и води разговоре са радницима. По свему судећи преговори су се завршили безуспешно, јер се у извештају каже да су им радници „категорички изјавили да неће фабрику напустити“. Убрзо после тога делегација је обавестила окупљене штрајкаше да радници не желе да напусте фабрику. Та вест је изазвала нови талас негодовања и протест штрајкаша. Тек после „дужег дејства полицијске власти“ и интервенције радничког руководства радници су се разишли. Тако је овај дан, који је у себи носио пуно експлозива, захваљујући организованости радника и њиховој дисциплини, завршен без инцидента, али је, с друге стране показао спремност полиције да предузме енергичне мере, тако да је претила опасност за даље успешно вођење штрајка. Због свега тога расло је борбено расположење радника и њихова жеља да бране штрајк од насртаја полиције. Узбуђење међу њима се повећавало, а живо кретање на Чукарици било је све уобичајенија слика. Управа града, већ доста раздражена и бесна што не може да „смири“ штрајкаше, извештавајући министра унутрашњих дела о стању на Чукарици, писала је: „О повраћају редовног стања на Чукарици није се могло ни говорити без употребе оружане силе, јер су радници од стране њихових коловођа били у толикој мери заблуђени, да је код њих било утврђено мишљење да у овом штрајку могу чинити сва насиља само да би приморали послодавца да њихове захтеве испуни.“⁶²

Међутим, овако држање власти према штрајкашима и најављиване мере нису могли остати незапажени. „Радничке новине“ су, непосредно после ових догађаја од 19.

фебруара, у које се умешала полиција, са своје стране упозоравале фузионашку владу да њено мешање у штрајк може да доведе до „озбиљних последица“, јер ни оних 500 људи „који се боре за више хлеба себи и својима — нису људи без крви и нерава који ће мирно умрети на Чукарици од глади, и гледати како им полиција хлеба отима?“⁶³ Упозоравајући владу на могуће последице због њеног таквог држања, „Радничке новине“ уједно подржавају акцију и солидарност радника, храбрећи их да у праведној борби неће учествовати само радници на Чукарици.

Држање Управе града Београда и њених органа уједно показује да је штрајк био веома добро организован. У исто време показао је са каквим отпором власти морају рачунати ако желе да заштите интересе фабриканата. Неоспорна је чињеница да је овако вођен штрајк оставио снажан утисак и на саму власт, која је баш због тога што се плашила нежељених последица деловала дипломатски, покушавајући да раднике и њихове представнике приволи на преговоре са фабрикантима. У том смислу са радничким представницима су разговарали: Управник града Београда, члан Управе града Коста Туцаковић и писари, Живко Лазић, Милан Кондић, Миливоје Белимарковић и комесар Топчидерске полиције Андра Живковић. Међутим, овакви разговори нису могли дати позитивне резултате јер су поменута лица наступала са жељом да би „мирним путем склонили раднике штрајкаче да не чине испаде и да би убедили да морају поштовати туђа права, имовину и постојеће законе“.⁶⁴

Чињеница је, међутим, да су они наступали једнострано, у суштини заступајући само интересе послодавца. Радници нису могли пристати ни на какве услове, све док се не поврати тарифа и радници штрајкаши не врате на посао. Директор фабрике шећера се, са своје стране, решио „пре да затвори фабрику него да потпише предлогу тарифу рада, већ за тарифу самовоље и терора“.⁶⁵ Разилазећи се у основним питањима, преговарачке стране нису могле наћи заједнички језик.

Док су се ови преговори водили, фабрика управа је, с друге стране, увелико врбовала раднике за рад у фабрици. Само један дан по увођењу осам радника у фабрику, Управа је заврбовала 40 радника, које је желела да доведе на рад. После неколико покушаја да у фабрику уђу, при чему су их штрајкашке страже спречиле, „јер су од штрајкашких стража враћени и спречени силом“, штрајкбрехери се по

наговору фабричке управе, 20. фебруара обраћају Управи града Београда да им она „да заштите како би могли отићи у фабрику шећера и у њој радити“.⁶⁶ Управа је и овога пута изашла у сусрет фабрикантима и одредила 6 жандарма коњаника „да иду за овим радницима и у случају да би их напали штрајкачи да их узму у заштиту“. Међутим, овога пута су се и жандарми и фабричка управа преварили у рачуну. Успех постигнут претходног дана уљуљкао их је у уверењу да ће исту операцију, са малим бројем жандарма, поновити и 20. фебруара. Додуше, увођење 8 радника претходног дана имало је за негативну последицу то да је само за један дан набављено још 40 радника. Међутим, ако штрајкаши претходног дана нису били спремни да предузму енергичне мере, овога пута су били спремнији, сакупљени у много већем броју и одлучно решени да спрече увођење радника у фабрику.

Раднике које су жандарми пратили штрајкаши су пресрели код „Господарске механе“. Пошто на њихово убеђивање да је у фабрици штрајк и да треба да се врате, они први нису то и учинили, дошло је до туче и гужве. Штрајкаша је овога пута било много више, па су штрајкбрехери извукли дебљи крај. Како се у извештају полиције каже, штрајкаши су их тукли „те су се ови разбегли, јер их нису могли заштитити ових 6 жандарма, пошто је маса била велика“.⁶⁷ Успех штрајкаша био је потпун. Ниједан радник није ушао у фабрику, а жандарми су били само посматрачи догађаја, чији ток нису могли изменити. Успех је био утолико већи што је највећи део радника касније пришао штрајкашима,⁶⁸ тако да је акција полиције била излишна. С друге стране, и овом приликом се показало да се успеси могу постићи једино пуном радничком солидарношћу и добром организацијом борбе.

Овакав успех штрајкаша изазвао је одређену и врло негативну реакцију буржоаске штампе, која се окомила на раднике, нападајући их да у штрајку чине насиља и безакоња не дозвољавајући осталим радницима да раде. Цео штрајк је представљан као анархија и насиље, којима власт треба да стане на пут. Бранећи штрајк од оваквих напада, „Радничке новине“ су писале: „Чињенице пак оповргавају све те намерне лажи буржоазије. Од стране штрајкаша од почетка штрајка па до сада није извршен ни један ма ни најмањи изгред. Радничке организације имају цео покрет у својим рукама и старају се да штрајк остане само штрајк. Оне су у томе имале успеха.“⁶⁹ Но без обзира на све

оптужбе које су упућиване на ток штрајка и наводне инциденте које су радници изазивали, остаје чињеница да је штрајк још увек вођен у беспрекорном реду и уз велику дисциплину радника. То доказује и неколико примера заустављања возова. Исти је случај и са увођењем штрајкбрехера у фабрику на рад. Наиме, 20. фебруара пошло им је за руком не само да штрајкбрехерима спрече улазак у фабрику већ и да највећи део придобију за себе и тако без инцидентата спроведу једну од својих акција. Судећи по писању „Штампе“ и по току догађаја у коме се испољавала чврстина акције и одлучан став радничких организација, као и по држању власти за време штрајка, може се наслутити да је од стране руководства штрајка и Главног радничког савеза властима давана извесна гаранција да штрајк неће изаћи ван нормалног колосека штрајкашке борбе уколико се полиција у њега буде мање мешала. Зато је жандармима издата наредба да не смеју употребљавати ватрено оружје против штрајкаша. Полиција се дуго држала ових упутстава, па се тако држала и у неколико случајева када је штитила улазак радника у фабрику, због чега је „Штампа“ пребацивала министру унутрашњих послова Стојану Протићу да иде на руку штрајкашима и да појачава „једно грубо и нечувено насиље које је најжалоснији доказ несигурних основа целе наше државе“.⁷⁰ Људима око „Штампе“ била је непојмљива чињеница да министар унутрашњих дела упућује директора фабрике на преговоре са радничким представницима, односно Драгишом Лапчевићем, за кога су они сматрали да је подстрекач свих радничких акција. А кулминација свега била је изјава министра директору фабрике „да ће опет најбоље бити да се споразуме са штрајкашима јер му нема другог излаза пошто он, министар не може употребљавати никакве нове мере“.⁷¹ Нормално је то што су избегаване крајње мере све док су постојале могућности да се одржи јавни ред и поредак. Влада и њен министар унутрашњих дела примењивали су све начине да се споразум постигне мирним путем, како не би изазивали веће потресе.⁷² Међутим, и поред ових напада „Штампе“ и двоstrukе политике владе, штрајк је издржавао све недаће на које је у међувремену наилазио. „Радничке новине“ су у то време с разлогом писале „да штрајк у Фабрици шећера показује све више изгледа на успех“. Покушаји фабрикантови да набави штрајкбрехере, поред све помоћи београдске полиције остали су без успеха. „Наши другови у штрајку успевају да разлогом,

мирним обавештавањем и апеловањем на природну наклоност радника према раднику осујете све досадашње покушаје фабрикантове да увлачењем необавештених радника штрајк упропасте. При том обавештавању није пала од стране радника ни једна увредљива реч према новим радницима, и све вести о насиљу штрајкаша према фабрици и неорганизованим радницима јесу намерне и тенденциозне лажи.⁷³

Сукоб са полицијом 27. фебруара

После неколико дана свакодневног супротстављања полицији, двадесет пети и двадесет шести фебруар прошли су без сукоба. Није било покушаја увођења радника у фабрику, па су и штрајкашке страже у уобичајеном реду вршиле своју дужност распоређене у групама од по 10 људи око фабрике и дуж друма који је водио према њој. Међутим, управа Фабрике шећера није могла више да поднесе да јој фабрика не ради, јер су се губици од тога свакодневно повећавали, па је предузела све мере да за то време штрајк некако паралише и да набави нове раднике за фабрику. Да то постигну, власници Фабрике шећера и Фабрике кожа и обуће склопили су споразум да нико од њих „не сме примити на рад организованог радника“. У жељи да обезбеде извесну сигурност да ће се сви придржавати уговореног споразума, фабриканти су за оне који прекрше поменути споразум предвидели казну од 10.000 динара. Видевши да појединачно не могу лако да изађу на крај са организованим радницима, фабриканти су покушали да се против њих боре ступајући у послодавачки картел. Овако организовани и уз свесрдну помоћ полиције за све време штрајка успешно су се супротстављали захтевима штрајкаша. Међутим, ово картелисање фабриканата било је врло озбиљна опомена радницима да се што чвршће збију око својих организација и тако организовани покажу снагу „која лежи у солидарности и јакој дисциплини“.⁷⁴ С друге стране, директор фабрике предузимао је све мере да за своје акције добије потребну сагласност надлежних органа власти, играјући највероватније на карту ширих привредних интереса Србије и потребе да једна важна грана као што је индустрија шећера не заостаје и не трпи губитке због штрајка. У том смислу директор фабрике је још 23. II имао „дужу конференцију са потпредседником Народне скупштине Љ. Јо-

вановићем, и затим и са министром унутрашњих дела Г. Стојаном Протићем“.⁷⁵

Из доступне документације не може се утврдити о чему су све разговарали и какве су одлуке тада донели, али је очигледно да је управа фабрике, уз свесрдну помоћ власти већ после два-три дана предузела замашну акцију прибављања штрајкбрехера за рад у фабрици.

Услед веома добре обавештености радника о штрајку на Чукарици, управа фабрике није могла да нађе раднике у Београду и његовој ближој околини. Да доскочи овом злу, она је за кратко време набавила већи број радника из крушевачког округа. Пошто је обезбедила долазак 191 радника, управа фабрике се 26. фебруара обратила Управи града Београда с молбом да јој ова обезбеди улазак ових радника у фабрику.

„Познато је Управи Града да су радници ове фабрике у штрајку још од 13. II. па и данас. Да би фабрика могла продужити свој рад набавила је 191 радника из Крушевачког округа и они ће сутра изјутра бити у Београду. Штрајкачи су обесли целу фабрику и све улазе са оружјем, па ни једног радника неће да пропусте унутра, претећи да ће убити свакога који би хтео ући а не би се хтео вратити на њину опомену. Стога се моли Управа да изволи заштитити слободан пролаз у фабрику свим радницима који хоће да дођу и да раде.“⁷⁶

Предвиђајући да ће овакви покушаји послодавца и добра воља власти да послодавцима захтевима изађе у сусрет довести до оштрих сукоба између штрајкаша и власти, „Радничке новине“ су, у жељи да раднике што боље обавесте о току штрајка и потреби пуне солидарности свих радника са штрајкашима писале: „Штрајк у фабрици шећера узима све озбиљнији карактер; до преговора се није могло доћи. Управа фабрике послала је агенте по Србији и на страни да набављају раднике штрајкбрехере. Дужност свих наших другова је да обавештавају раднички свет о овоме и да учине да фабрика не дође ни до једног радника. У штрајку учествује око 500 радника. Положај је исувише озбиљан и ми се морамо потрудити да осигурамо успех нашим друговима.“⁷⁷

У то време, штрајкашки одбор радника у Фабрици шећера, у намери да што боље обавештава раднике о току штрајка и намерама послодавца да набаве штрајкбрехере, издао је проглас у коме се каже: „Пошто за ове две недеље фабрикант није могао добити друге раднике, из Београда, он је послао агенте који лажу и обмањују сиротињу из унутрашњости. Ми скрећемо

ШТРАЈК У ФАБРИЦИ ШЕЋЕРА

ЧУКАРИЦА — БЕОГРАД

Има две изјаве од оних који су били у фабрици шећера. Штрајк су објавили радници на овоме радном месту: 1. Што је тарифа, још је фабрикант потписао са радничким организацијама првог дана после 10 часова, а фабрикант је дао радницима да раде 12 часова. 2. Што је тарифа, фабрикант је потписао да мушко 2,50 динара, а женско 1,50, а фабрикант је плаћао за жене 1,50, а мушкарце 1,50. 3. Што је тарифа, фабрикант је дао се једном појединцу радницима да плаћају, а фабрикант је сматрао. Поред овог, плаћао, а своме друго фабрикант је изјавио.

Како што се зна, фабрика, која је ослобођена од плаћања царине, пореска, постоје, и своме другом хоће још да се ослободи и плаћања радне ситне.

Странци, који су ову фабрику отворили хоће да упростију не само ове, него и претходну радњу, по и радници који је претходно и правили шећер.

Наредно да оне да неће фабрикант није могао добити друге раднице из Београда, он је послао агента који лажу и обманују својим радницима. Ма савремено, плаћу свима радницима како на Београду, тако и из унутрашњости, да оне не верују агентима који не буду звали за рад у фабрику. Јер све што они агенти обманују лажу.

Оне обманују другим радницима да ће имати 3 динара дневно, а док оне раднице нису имале, фабрикант је плаћао 2 динара дневно, а док оне раднице нису имале, онда до-плаћују радници не би штрајковали.

Другови, радници,

Они агенти који лажу свет, не чине само зато да би их преварили и довели на рад, то да би на тај начин упропастили штрајкаше.

Ово што они раде и обманују, обманују су и агенти фабрике, да кад су ушли да штрајк сломе онда су имали 4 и 5 динара плаћања по 2 дана, а плаћања гроша и гроша су плаћали по осам гроша.

Браћо радници и раднице!

Не слушајте ове агента, не долазите у фабрику шећера, јер кад ви долазите ви ћете упропастити 500 породица које штрајкују, а упропастиће и ваше породице, јер ће и ваше породице умрати од глади и ако ви радите 4 а радници од осам и осам гроша он који се животи у Београду него се мора и радити и гладовати.

Браћо радници и раднице!

Они агенти хоће да праве масовно, па напаре, неће им радити и масовно штрајк, али са њим доведе и нашим породицама од глади. Јер они лажу док оне да на-лажу да неће до стварања нових масовних.

Ма уопште својим лажењем и обманом, који се и поред ове лаже обмане при-лажу, мека себе крије да све неспрешне и патње које ће се десити и нама и нама.

Радници и раднице не варајте се!!!

Штрајкашки одбор

радика у фабрици шећера.

Обавештавајући раднике Србије о штрајку у фабрици шећера и акцијама Управе да набави штрајкбрехере, штрајкашки одбор радника фабрике шећера упозорава раднике да не долазе на рад у фабрику.

En informant les ouvriers de Serbie sur la grève dans la sucrerie et sur les actions de la Direction tendant à trouver des «jaunes» le Comité de grève avertit les ouvriers de ne pas venir à l'usine.

пажњу свим радницима, како из Београда тако и из унутрашњости да нико не верује агентима који их буду звали за рад у фабрици. Јер све што ови агенти обећавају лажу. Они обећавају другим радницима да ће имати 3 дин. дневно, а досадашњим радницима нису хтели плаћати ни 8,5 гроша. Јер кад би они хтели плаћати онда досадашњи радници не би штрајковали.

ДРУГОВИ, РАДНИЦИ, ови агенти који иду те лажу свет, то чине само зато да би их преварили и довели на рад, те да би на тај начин упропастили штрајкаше.

БРАЋО РАДНИЦИ И РАДНИЦЕ! не слушајте ове агента, не долазите у Фабрику Шећера, јер кад ви долазите ви ћете упропастити 500 породица које штрајкују,

а упропастићете и ваше породице јер ће и ваше породице умрати од глади иако ви радите. Са надницом од 7 и 8 гроша не може се живети у Београду, него се мора и радити и гладовати.

РАДНИЦИ И РАДНИЦЕ не варајте се!!!⁷⁸

Управа града Београда је и овога пута изашла фабрикантима у сусрет. У жељи да обезбеди радницима излазак из воза, Управа вароши је одредила свога члана Косту Туцаковића да сачека раднике на станици, а 50 жандарма под командом Стевана Венчевића и 10 коњаничких жандарма под командом поручника Ђорђа Тешића требало је да узму у заштиту раднике штрајкбрехере у случају да их штрајкаши нападну на путу од Топчидера ка фабрици. Писар Живко Лазић одређен је да оде у фабрику „да би отуд могао дејствовати, да се отклоне могући напади од стране штрајкаша на ове раднике који су долазили“.⁷⁹ У извештају се даље каже да је управа издала строгу наредбу „да се употреба од оружја не сме чинити“. Још увек је постојала илузија да ће радници дозволити штрајкбрехерима да сасвим мирно уђу у фабрику. И овога пута, као и од самог почетка штрајка, претварање Чукарице у „жандармски логор“ и свесрдно и незаконито ангажовање полиције ради увођења штрајкбрехера у фабрику „распаљивало је све јаче иначе запаљиву масу штрајкача“, па је терор „одозго“ појачавао и изазивао „терор доле у маси“. Овако држање полиције и провокатора који су убацивани међу штрајкаше несумњиво је довело и до испољавања тежњи и склоности оних елемената који нису имали много заједничког са организованим радницима.⁸⁰

Главни раднички савез се од почетка трудио да ниво штрајка одржи на потребној висини, а раднике задржи у границама организованог отпора и „легалне“ борбе за угрожена права. Међутим, у томе се није могао потпуно успети пошто је „полиција својим дивљаштвом и притиском давала маха стихији, која је тражила да јој се истом мером одговори“.

Како „Радничке новине“ пишу, Главни раднички савез и штрајкашки одбор били су за то да се штрајкаши не супротстављају оружаној сили, те да се „туђим елементима онемогући паклена намера изазивања крвопролића“.⁸¹ Али, по свему судећи, изгледа да су већ 27. фебруара преовладали борбени елементи, који су „легли ... на прљави и злочиначки посао подстрекивања невиних и озлојеђених масе у крвопролиће“, уз то денунцирајући појединце из Главног

радничког савеза и Партије као издајнике, кукавице и плаћенике фабрикантове. По писању „Радничких новина“, Главни раднички савез се ограђивао од акција радника штрајкаша, не желећи да дâ повода ни полицији да интервенише и добије разлоге за угушење штрајка, нити да борбеним и анархистичким елементима пружи могућност акције и намерног изазивања полиције. Настојања Главног радничког савеза углавном су се ограничавала на то да штрајк одрже у границама легалности. Акција смиривања коју је водио Главни раднички савез имала је свога оправдања и у томе што су скоро од самог почетка штрајка анархисти пропагирани и писали како радници само оштром и директном борбом могу доћи до победе. Њихов лист — „Радничка борба“ — био је пун написа који су нападали руководство Српске социјал-демократске партије и Главног радничког савеза као опортуно и издајничко, јер кочи штрајк, а с друге стране, својим веома борбеним чланцима распаљивао је раднике на акцију.⁸²

Уочи догађаја од 27. фебруара, анархистичка „Борба“ писала је о начину спречавања штрајкбрехера и препоручивала радницима: „У већини случајева радници морају да употребе силу, ако не желе бити побеђени. Право на употребу силе при сузбијању штрајкбрехера најважније је радничко право у борби за опстанак.“⁸³ Ако се овоме дода и чињеница да су ови у редове штрајкаша убацивали и људе који су имали подстрекавати на директне акције против жандарма и полиције, слика односа и различитих утицаја који су се за време штрајка испољавали постаје много јаснија, па према томе и улога Главног радничког савеза.

Па ипак, упркос свему томе, међу штрајкашима је и даље владала савршена дисциплина и ред. Радничке страже око фабрике и на друму који води од Топчидера према фабрици, у саставу од 10—15 људи провеле су целу ноћ, будно мотрећи да се не појаве штрајкбрехери. Изјутра, када се повлачио мартовски сумрак, иако нешто узнемиреније, јер се очекивао долазак штрајкбрехера, радничке страже су биле да своме месту. По причању полицијских писара, већ око 6,30 часова, од Фабрике монопола па све до Фабрике шећера они су наилазили на штрајкашке патроле и страже. Око саме фабрике ове су биле много чешће и бројније. Штрајкаши су били спремни да сачекају штрајкбрехере и да им спрече улазак у фабрику. На Топчидерској станици новопридошле раднике није нико дирао. Међутим, што су се они

више приближавали фабрици то је међу штрајкашима расло комешање. „Око 7^{1/2} часова почеше штрајкашке страже и патроле према Михајловцу да вичу: „Ево их овамо те“, и почеше пуцати из револвера. На ту њихову вику и пудњаву пођоше на ту страну сви штрајкаши око фабрике и они други што су логоровали у кафани и по зградама на Чукарици, и сви стадоше викали и пуцати.“⁸⁴

За врло кратко време на пољани испод Михајловца, према Топчидеру, сакупило се више стотина радника. Они који су имали мотке и батине у рукама кренули су напред. Остали су скренули у лозне расаднике топчидерске економије и ту „почупаше притке“, пошавши за првима према Топчидеру, одакле су се већ примећивали штрајкбрехери, који су ишли према фабрици.

Жандармерија, у којој је било 10 коњаника и 30 пешака, ишла је с десне стране фабричке зграде према Топчидеру и ту очекивала „даљи развој догађаја“. Први сукоб између штрајкаша и радника које је управа фабрике врбовала за рад, одиграо се код Цареве Ђуприје, на путу ка фабрици. Према фабрици су ишли штрајкбрехери, доста бојажљиво, али стално се приближавајући. С друге стране, полако и опрезно приближавали су се штрајкаши. Што су се више приближавали, и једни и други су успоравали ход, одмеравајући се и испитујући. Са стране, кретала се жандармерија. У прво време штрајкаши су новопридошле раднике убеђивали у потребу солидарности и одвраћали их да иду у фабрику на рад. У том убеђивању растојање се међу њима све више смањивало, и када није дошло до каквог споразума „одједном се направи општа гужва“. У гужви се нашло и коњичко одељење које је пратило „Крушевљане“. Бројна надмоћ штрајкаша у односу на Крушевљане и коњичко одељење била је толика да је писар Лазић одвојио 10 коњаника и наредио им да притекну у помоћ нападнутим радницима и жандармима. На једном месту је пробијен фабрички плот куда су Лазићеви коњаници намеравали да изађу и притекну им у помоћ. Међутим, штрајкаши су приметили овај маневар жандарма, па се већи део њихов вратио према отвору у тараби, ту се постројио и запречио излазак коњаницима. Притисак радника је био велики, и коњаници нису могли проћи мимо њих. Жандарми су се онда повукли, а штрајкбрехери су касније враћени у Топчидер.

Док је један део штрајкаша учествовао у директним акцијама, други су, окупљени у веће групе слушали говоре чланова та-

рифне комисије и других социјалистичких функционера. Ови су раднике храбрили и подстицали да у овој борби не посустану и не дозволе да и један од штрајкбрехера уђе у фабрику. Од говорника и „бунција“ најзапаженији је био Живко Правдић, кога су жандарми запамтили као човека који се истицао међу штрајкашима, држао говоре и „дражио“ раднике да праве „неред“. Саслушаван о догађајима од 27. фебруара, жандармеријски наредних Иван Маринковић је испричао: „Када сам до њих у близини дошао видео сам где су радници штрајкачи напали и тукли новодошавше раднике. Једна пак група ових радника слушала је говор Живка Правдића који је говором потстрекивао штрајкаше да ни по коју цену не дозволе, да се нови радници у фабрику уведу, већ да се сви сложено крену на новодолазеће, исте побију, па ако им полиција стане бранити, да и њу, тј. чиновнике... побију и тиме докажу да држава не сме вршити посреднички посао.“ Маса је била опијена најновијим успехом, и распаљена говором Правдића узвикивала је: „Живео Правдић, он је наш краљ.“⁸⁵

Уз пратњу жандарма штрајкбрехери су се вратили у Топчидер, где су остали два дана, очекујући да их уведу у фабрику. За све то време у Топчидер су долазили штрајкашки представници и убеђивали штрајкбрехере да не иду у фабрику јер је тамо штрајк. Међутим, ови су били упорни и тражили су да им се дозволи да иду у фабрику.⁸⁶ Репортер „Политике“, описујући стање после овог сукоба, каже: „После се све смирило. Око 10 часова изгледало је овако: око фабрике овде и онде, по неколико људи с моткама, као штрајкачке патроле иза фабрике на пространој пољани, покривеној снегом око 400 мушких и женских радника штрајкаша; они певају, шетају; женске играју коло, а неки се покупиле поред наложених ватрица па се греју. Иза фабричке оgrade, код оне рупе од оgrade, која је велика око 2 метра, шетају — управник вароши и један полицијски писар, а мирно стоји неколико жандарма пешака и коњаника. И по фабричком дворишту патролира овде и онде по један жандарм с пушком у руци. Код монополског ћерма разређена је јака жандармска патрола; два полицијска писара и десетак жандарма са пушком у руци. Иза њих на углу Сарајевске улице покупили се гомиле света.“⁸⁷

После ове победе морал и борбено расположење код радника су порасли, а вера у победу била је учвршћена у пуној мери. Поред тога, одржана је и дисциплина и ред међу штрајкашима. Гледано са становишта

Докуменат којим четрдесет штрајкбрехера моли Управу града Београда да им омогући улазак у фабрику шећера на рад

Le document, demande de quarante ouvriers «jaunes» à la Préfecture de Belgrade de leur permettre l'entrée dans la Sucrerie et leur assurer la possibilité de travailler.

радничке борбе и радничких интереса, постојало је доста разлога за оптимизам, јер је све говорило у прилог томе да ће радници принудити фабриканте на попуштање и потписивање тарифе.

Пошто се полиција повукла и штрајкбрехери се вратили у Топчидер, заказан је збор радника, на коме је говорио Димитрије Туцовић. Импазантној маси радника, од око 1.500 на броју, он је говорио о значају победе коју су радници тога дана извојевали, о томе шта она значи за даљи ток штрајка, посебно истичући да је борба коју радници воде праведна и да у истој борби треба да истрају до краја.⁸⁸ Створено расположење међу радницима говорило је да је штрајк на најбољем путу да се заврши успешно.

Управа фабрике се тврдоглаво држала свог ранијег става да никако не попусти пред налетом радника, тако да је амплитуда заостравања односа све више расла претећи да изазове много веће и теже сукобе. У жељи да то спречи, Управа града Београда, решена да ако треба и силом оконча овај штрајк, предузима и последње мере да некако измири обе стране и штрајк заврши мирно. Прибегавајући „последњим средствима“ Управа града поново посредује између штрајкаша и управе фабрике. Истог дана по подне управа је позвала директора фабрике и „делегате штрајкача“, рачунајући да ће у међусобном разговору успети да нађу заједнички језик. У три сата по подне у главној полицији нашли су се очи у очи, директори фабрика шећера и обуће, Голдшмит и Барловац, и три члана тарифне комисије на челу са њеним председником Правдићем. Чланови тарифне комисије су тражили од фабриканата да потпишу тарифу и приме на посао организоване раднике.⁸⁹ Голдшмит и Барловац су одбили да потпишу тарифу наводећи да су радници напустили посао пре истека тарифе. После дужих разговора раднички представници су тражили да се фабриканти придржавају старе тарифе до 1. септембра, „а после нека буде како буде“⁹⁰ и да све раднике штрајкаше приме на посао. Питања су била веома деликатна па је разговор трајао преко три сата. Директор Фабрике шећера, на наваљивање радничких представника да потпише тарифу и прими организоване раднике, одбивши категорички да тарифу потпише, изјавио је да има изричит налог од своје дирекције да ниједног штрајкаша не прими на посао, али да он пристаје и да ће на свој ризик примити у фабрику 150 штрајкаша, и да је у том смислу тражио већ накнадно одобрење, које ће саопштити 28. фебруара у подне.⁹¹

И једна и друга страна биле су упорне у својим захтевима, тако да се ни после пуна три сата разговора није нашло погодно решење. Оно што је фабрикантима највише сметало, то је потписивање тарифе, и уопште свако мешање радничких организација. Ово им је била прилика не само да раскину са тарифом већ и да елиминшу сваки утицај радничких организација на раднике у фабрици. Полазећи од тога, фабриканти су на крају изјавили „да ће примити све раднике натраг, али под условом да не потписују тарифу и да не знају за њихову организацију“.⁹² Наравно да тарифна комисија није могла прихватити ни овакво решење. Пошто је овај покушај „измирења“ пропао, чланови тарифне ко-

мисије су тражили од управника града Београда „да допусти, да четири њихова делегата буду пуштена код крушевачких радника, да се с њима објасне“.⁹³ Како „Политика“ пише, управник града Церовић им је дозволио да у пратњи једног полицијског писара оду у Топчидер и разговарају са „крушевачким радницима“. Међутим, „та саветовања и обраћања крушевачки радници нису хтели да чују: они су изјавили да хоће да раде“. Ипак, изгледа да је 27. фебруара постигнут неки привремени споразум и да је тарифна комисија начелно пристала на то да фабрика прими 150 радника назад на рад. Са таквим договором очекивао се одговор дирекције фабрике из Регензбурга, о коме је тарифна комисија имала бити обавештена 28. фебруара.⁹⁴ Са своје стране, штрајкаши су се вратили на своја места, појачавајући штрајкашке страже и блокаду фабрике. Управа града Београда била је немоћна да било шта ефикасно учини не би ли изменила ситуацију на Чукарици. Те чињенице сви су били свесни: и фабриканти, и Управа града Београда и министар унутрашњих дела, па чак и министарски савет.

Што се тиче Управе града Београда, она је предузела све мере да штрајк смири и уведе штрајкбрехере у фабрику. Међутим, то јој никако није полазило за руком. Организовани отпор штрајкаша био је такав да су се напори Управе града задржавали на покушајима без икаквих видљивих резултата. Павећи анализу догађаја од почетка штрајка до 27. фебруара, Управа града у извештају министру унутрашњих дела признаје да није могла да онемогући раднике „да силом спрече улазак радника (штрајкбрехера) — у ове фабрике, који хоће да раде“, и да је „преко својих органа исцрпла сва средства да се обезбеди слобода кретања“ на Чукарици. Поред тога, Управа града Београда је ситуацију на Чукарици представљала као крајње опасну по јавни ред и поредак, уједно молећи министра унутрашњих дела Стојана Протића да он са своје стране предузме одговарајуће мере. Министар се на основу презентираних извештаја уверио „да су штрајкаши изашли из граница легалног штрајка и да су својим насилним спречавањем кретања радника који хоће да раде и осталог, довели у питање личну и имовну безбедност грађана и да је потребна употреба војске за сузбијање нереда, јер су за то редовна средства са којима располажемо недовољна“.⁹⁶ Полазећи од тога, а користећи се и чланом 4 и 5 Закона о јавној безбедности, Стојан Протић је истог дана,

27. фебруара, као врло хитно, изнео ово питање пред министарски савет.

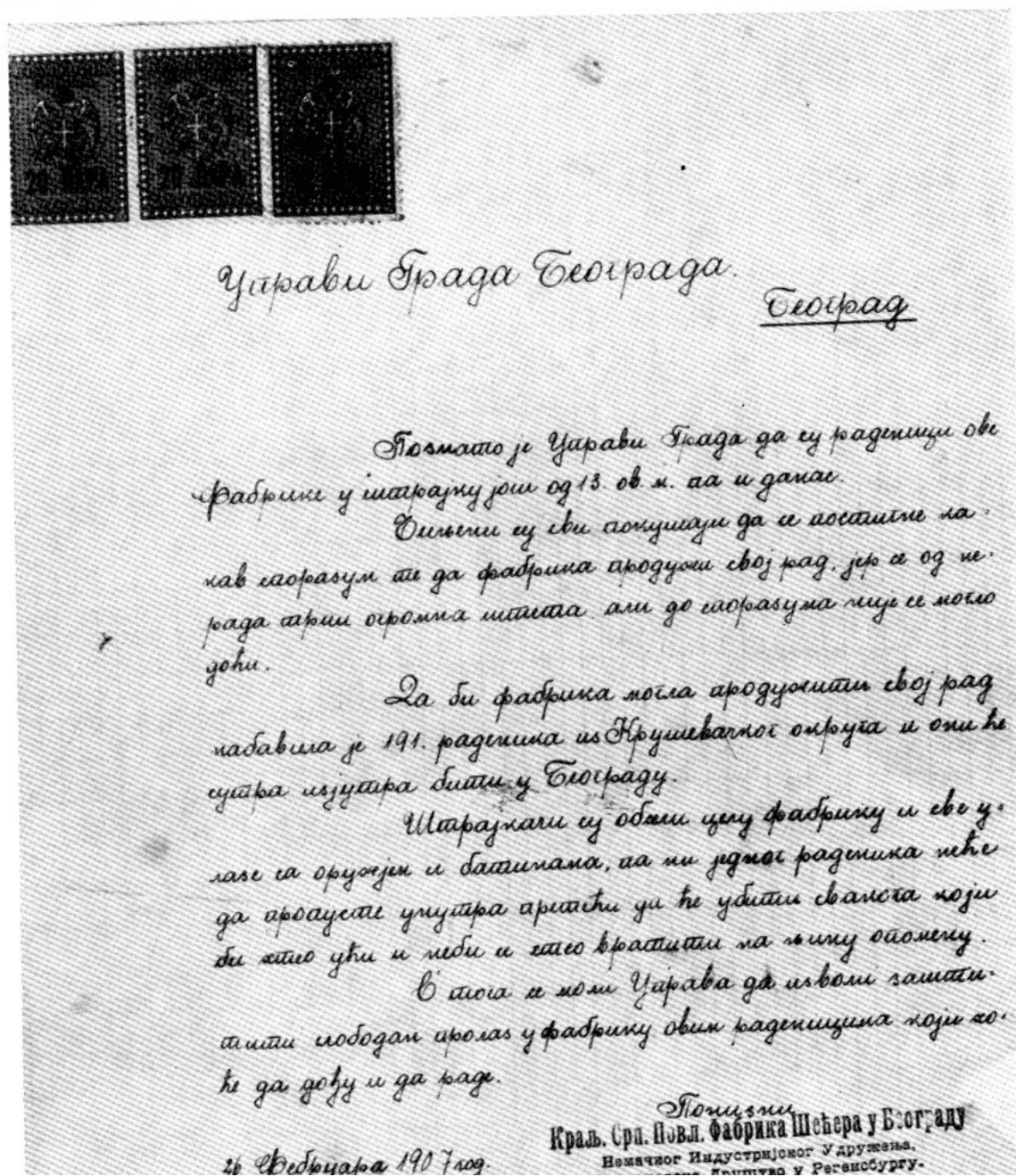
Од Савета он је тражио да се за угушење нереда на Чукарици може употребити војска из најближе команде. Питање је било врло важно, па је министарски Савет сазван у пуном саставу и решавао је врло експедитивно. На основу члана 5. поменутог закона он је решио: „Да се за угушење појављених немира на Чукарици а у рејону општине Београдске и Жарковачке, употреби војска, а по нахођењу Ми-

нистра унутрашњих дела.“⁹⁷ Добивши сагласност Министарског савета, министар унутрашњих дела Стојан Протић одмах шаље писмо команданту Дунавске дивизије, у коме га моли да за сузбијање и угушивање радничких нереда на Чукарици „изволи ставити на расположење Управи града Београда 200 војника пешака и 50 војника коњаника“.⁹⁸

Предузимање овако драстичних и енергичних мера показује, с једне стране, да је штрајк својом озбиљношћу и снажном и организованом мобилизацијом радника

Пошто је набавила 191 радника-штрајкбрехера Управа фабрике се обраћа Управи града Београда да овим радницима обезбеди улазак у фабрику.

Après avoir trouvé 191 ouvriers «jaunes» la Direction de l'Usine s'adresse à la préfecture de Belgrade avec la demande d'assurer à ses ouvriers l'entrée dans l'usine.

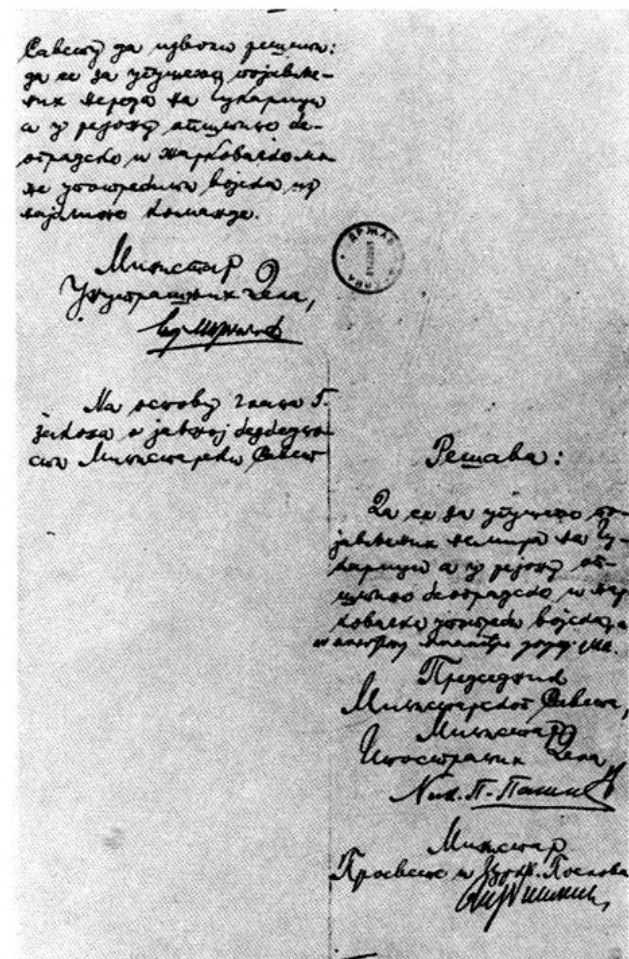

дубоко уздрмао интересе капиталиста, а уједно и заплашио радикалску владу због могућих политичких последица. С друге стране, открио је слабост владе према интересима приватног капитала и њену већ отворену готовост да и силом војске интервенише у циљу заштите „личне слободе и приватног интереса“. Управник града Београда је исте вечери, оцењујући ситуацију као веома критичну, а наслућујући могућност већих сукоба, „поверљивим путем наредио опште државној болници да држи у приправности изван број постеља и да пошаље болничаре и кола за Чукарицу“.⁹⁹

По предузетим мерама и према расположењу које је владало међу штрајкашима,

27. фебруара Министар унутрашњих дела Стојан Протић, обраћа се Министарском савету са молбом да се за угушење нереда на Чукарици употреби војска. У углу десно одлука Савета.

Le 27 février le Ministre de l'Intérieur Stojan Protić s'adresse au Conseil des Ministres avec la demande d'employer l'armée pour étouffer la grève. Dans l'angle à droite la décision du Conseil des Ministres.

ситуација на Чукарици је била крајње узбудљива, а напетост и ишчекивање доводили су и једне и друге до крајње границе раздражљивости. Па ипак, ноћ између 27. и 28. фебруара протекла је необично мирно. Свуда околу фабрике гореле су штрајкашке ватре, тако да су се штрајкаши „грејали о државном трошку“¹⁰⁰ очекујући шта ће се десити следећег дана.

Организатори штрајка предузимају мере да очувају резултате штрајка и спрече крвопролиће

Преподне 28. фебруара протекло је у дугом и нервозном ишчекивању. Штрајкаши су својим стражама окруживали фабрику, очекујући шта ће предузети полиција и управа фабрике. Управа фабрике очекивала је одговор од своје дирекције у Регензбургу. Полиција и штрајкбрехери у Топчидеру чекали су шта ће управа фабрике јавити. Наизглед, све је било мирно и нормално, а у дубини душе сви су осећали велику нервозу и узнемиреност. Радници су очекивали нови покушај увођења штрајкбрехера у фабрику. Управа је то жарко желела. Жандармерија је горела од нестрпљења да радничкој „анархији“ већ једном стане на пут. Буржоаска штампа је писала да „има изгледа да ће се данас (28. фебруара) учинити крај нeredу на Чукарици“.¹⁰¹

О увођењу штрајкбрехера у фабрику већ се увелико причало, а знало се да фабрика преко Управе града предузима све мере да то и реализује, па су штрајкаши из предострожности, не само заустављали возове већ су почели заустављати и трамваје. Тога дана, 28. фебруара пре подне, радници су зауставили воз који је долазио у Фабрику шећера и претресли га и пошто нису нашли ништа сумњиво, пустили су га да прође. „Они су тога дана почели претресати и трамваје који су ишли за Топчидер и покушавали су да појединце скидају са трамваја за које су они сумњали да су штрајкбрехери.“¹⁰² И најзад, у подне, ситуација постаје веома компликована. Директор Голдшмит добија из Регензбурга депешу „у којој му се одобрава да прими максимум 150 штрајкаша, или да у противном случају затвори фабрику“.¹⁰³ Најбрже што је могао, он о овоме обавештава Управу града, а управник одмах о истом информисе тарифну комисију, саопштавајући јој да је фабрика добила одобрење да прими 150 штрајкаша на посао и да на тој основи што пре склопе споразум са фабриком. Уз то се од њих тражи да о свему

„обавесте масу и нареде да са штрајком престану и уклоне се од фабрике и не чине више насиља, јер ће се против њих употребити жандармерија да их растури, пошто управа не може дозволити, да они под видом неког штрајка стварају анархију у земљи“.¹⁰⁴

Према томе, за врло кратко време одиграли су се догађаји који су били пресудни по даљи ток штрајка и његов крајњи исход. Да наведемо само неке од њих ради лакшег разумевања читаве ситуације. Као прво, послодавци су успели да, набављајући јефтину сељачку радну снагу из околине Београда и унутрашњости Србије, у прво време створе себи илузију да ће тиме скршити штрајк, што је, с друге стране, битно утицало и на њихов чврст став према штрајкашима. Осигуравши, с једне стране, јефтину радну снагу, а с друге пуну наклоност и свесрдну помоћ власти од почетка штрајка, послодавци су могли до краја бити упорни и одбијати све захтеве штрајкаша. Друго, полиција је од почетка штрајка била на страни фабриканата покушавајући да силом омогући довлачење штрајкбрехера у фабрику на рад. Када у томе није успела, Управа града се обраћа директно министру унутрашњих дела, а влада Николе Пашића, сасвим отворено и јасно, ставља до знања да је апсолутно на страни приватног капитала. Стављање војске у приправност и њено припремање за евентуалну акцију против штрајкаша имало је одређено психолошко и политичко дејство. И треће, понуда директора фабрике да прими 150 штрајкаша на рад у фабрику довела је до нових дилема међу радницима, па и до отворених несугласица и полемика око тога треба ли штрајк настављати или га прекинути. И на крају, тежња и покушај анархиста да по сваку цену дискредитују руководство Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза, провоцирајући раднике на директну акцију и сукоб са полицијом, доливали су уље на ватру.

Све су то били елементи о којима су главни раднички савез, тарифна комисија, па и сви штрајкаши морали да размишљају у веома деликатној ситуацији, када се од њих тражило да за неколико сати доставе Управи града свој одговор о томе да ли ће штрајк обуставити, или ће се, настављајући га, супротставити жандармерији и војсци, која је чекала да на одређени знак ступи у акцију. Од једанаест дана, колико је штрајк трајао, 28. фебруар је по деликатности питања која је требало решавати и акцијама које је требало предузети, поготову што је од тога зависила суд-

бина штрајка и стотине радника који су у њему учествовали, био најдраматичнији. Такав ће остати и по ономе што се тога дана збило, и по ономе што ће оставити за собом.

На тражење управника града Церовића да се обустави штрајк или ће он наредити да се штрајкбрехери уведу „па и преко мртвих штрајкаша“, тарифна комисија је изјавила да јој за такав одговор треба мало више времена пошто се о томе морају изјаснити сви штрајкаши. Уз то је молила „да се полиција уздржи од намераваног злочина док не осване дан, и док се не учини од њене стране последњи покушај за уклањање масе“.¹⁰⁵ У 5 часова по подне тарифна комисија сазвала је збор у Радничкој касини на Чукарици.¹⁰⁶ Збор је био необично посећен. По писању „Политике“ било је до 2.000 радника „из разних фабрика“. Присуство толиког броја радника било је последица њиховог великог ишчекивања и интересовања за исход штрајка. Та њихова заинтересованост за судбину штрајка и његове резултате, као и тежина одлуке коју је на збору требало донети, обавезивали су Главну партијску управу, Главни раднички савез и тарифну комисију да иступе са пуно пажње, такта и обазривости. У том циљу на збор су послати највиђенији партијски и синдикални функционери, да окупљеним радницима објасне објективан положај штрајка и штрајкаша који су у њему узели учешћа, да укажу на све тешкоће које су у међувремену искрсле и предложе најбољи пут којим би радници требало да пођу у решавању овог деликатног питања. У том смислу на збору су говорили председник Главног радничког савеза Лука Павићевић, Драгиша Лапчевић, Димитрије Туцовић и Триша Кацлеровић. Излажући историјат штрајка, његов ток и резултате до којих се у току штрајка дошло, говорници су истакли да су, поред свих успеха које су штрајкаши дотле остварили, наступили неки нови моменти који упућују на мање радикалне акције, ако се жели да се сачувају дотада постигнути резултати. Радницима је говорено да је ситуација постала крајње озбиљна пошто је спрега између власти и капиталиста, која се и иначе цело време штрајка доста осећала, сада дошла до пуног изражаја, тако да се државна власт одлучила и на употребу војске ради умирења штрајка. Узимајући у обзир све околности, они су предложили штрајкашима да штрајк окончају и „да се сви кућама разиђу и да је штрајк завршен“.¹⁰⁷ Таква одлука је наишла на негодовање код већине штрајкаша. Главни раднички савез и одговарајући синдикати били су за то да се штрајк мирно заврши.¹⁰⁸

Драгиша Лапчевић је говорио радницима да је са управом фабрике дошло до споразума и да ће бити све у реду ако се разиђу кућама.¹⁰⁹ Међутим, радници који су били под непосредним утиском постигнутих победа, као и под утицајем извесних анархистичких ставова и тенденција које су се још од раније испољавале међу радницима, били су „озлојеђени“. Анархистички елементи, који су у оваквој ситуацији све више узимали маха, искористили су наравно тренутак да што више распале ионако раздражене раднике. Подстрекавали су их да у штрајку истрају до краја и да не слушају „другове из Главног радничког савеза и партије“, представљајући их као „радничке издајнике, кукавице и плаћенике управе Фабрике шећера“.¹¹⁰

У таквој ситуацији, када су страсти преовладавале над мирним и трезвеним резоновањем, ни образложени аргументи, ни другарско убеђивање нису могли да уклоне црв сумње који се у односу на руководство увлачио међу штрајкаше. Започет на принципијелној основи и уз пуно уважавање свих објективних околности, неспоразум је постепено прерастао у сукоб који је све више стицао примесе личних разрачунавања. Анархистички елементи успели су да овладају ситуацијом и одрже крајње борбено расположење штрајкаша, што је Главни раднички савез и тарифну комисију довело у крајње неугодан положај. И уместо да се боре за смиривање радника и очување дотадашњих резултата штрајка, чланови Главног радничког савеза и тарифне комисије морали су да се боре за очување свог личног ауторитета и угледа међу штрајкашима. „Радничке новине“ су са доста срџбе писале: „Ту престаје последњи траг утицаја и одговорности радничке организације и њених представника. У борби у два фронта: против насиља полиције и против терористичких покушаја и денунцијација туђих агената, Главни раднички савез и представници његових организација истрошили су своју снагу и свој уплив; истрошили су се савесним вршењем своје социјалистичке дужности до последњег часа.“¹¹¹

Како нису помогли ни говори Драгише Лапчевића, Луке Павићевића, и Димитрија Туцовића, који су тада важили за неоспорне ауторитете у радничком покрету, замољен је и Триша Кацлеровић, тада секретар Српске социјалдемократске партије, који је нешто пре тога био пуштен из затвора, да и он покуша да једним говором у „Господарској кафани“ на Сењаку умири раднике и приволи их на попуштање.¹¹² Триша Кацлеровић је скоро „преклињао штрајкаше да

прихвате саопштене одлуке штрајкашког одбора и да не срљају у страховиту катастрофу“. Из расположиве грађе, а нарочито оне која потиче из радничких извора, не види се најјасније шта се све збивало тога поподнева међу штрајкашима на Чукарици, нити се може до танчина пратити расплет који је претходио догађајима од 1. марта.

По причању Трише Кацлеровића „штрајкаши су у масама отишли својим кућама. Само један мали број, њих око 35—40, остао је и даље пред зидинама фабрике шећера“. По писању буржоаске штампе, при чему узимамо у обзир сву злурадост и одређене тенденције да за све настале догађаје окриви „социјалисте који су дражили раднике на неред“, види се да су се међу штрајкашима одигравали далеко драматичнији догађаји него што се то из других извора и на први поглед може видети. Као што смо раније рекли, до првог расцепа међу штрајкашима дошло је оног тренутка када се сазнало да је понуђено да се њих 150 поново прими на рад. Одређен број радника који је био уз тарифну комисију пристао је на овакво решење. Међутим, ван рада је био далеко већи број радника, око 500, па је вероватно већ око овог броја дошло до дискусије. Они борбенији, који су били под утицајем струје анархиста тражили су да се сви радници приме на посао или да се штрајк настави. То је била прва клица која је почела да нагриза дотада релативно добро очувано јединство штрајкаша. Друга клица која је почела да разара чврсто ткиво штрајкашке организације била је спретно убачена сумња да тарифна комисија и радничко руководство шурују са управом фабрике, и да желе да продају радничке интересе. Затим, осећање сталне супериорности над управом фабрике и штрајкбрехерима, као и краткотрајно задовољство што су онемогућили полицију у њеном непрестаном настојању да штрајк угуши, утицали су са своје стране да се штрајкаши конфронтирају и супротставе одлуци о обустави штрајка и разилажењу кућама. По граду су се проносиле разне вести, а буржоаска штампа је са нескривеним задовољством о томе писала. „Штампа“, која је била најоштрија у осуди штрајкаша и њихових акција, које је све време осуђивала као „незаконите“ и насилне, писала је: „Синоћ се по вароши разнео глас да је пред фабриком шећера дошло до туче између самих штрајкаша, јер су једни хтели да се врате на рад, пошто увиђају бесмисленост штрајка, а други . . . су били за то да се пошто по то иде даље.“¹¹³

„Правда“, која је претеновала да има нешто објективнији став при оцени догађаја, писала је о томе следеће: „Јуче по подне нештрајкујући елеменат на Чукарици преовладао је, тако да је Главни раднички савез и Тарифна комисија изгубила сваки утицај на раднике... На питање незадовољних радника, зашто комисија сматра да је штрајк окончан? тарифна комисија је дала своје разлоге и напоследку изјавила да то чини зато, што су нештрајкашки елементи почели да воде прву реч у овом штрајку... Збор је онда решио да се досадашња тарифна комисија збаци и изабере нова, што је учињено.“¹¹⁴ „Самоуправа“ је писала да се уз управу „одвојио већи број свеснијих радника, али остатак од 250—300 радника огласио је да не признаје управу и одвојио се да настави штрајк“.¹¹⁵

По свему судећи, ипак остаје чињеница да је руководство штрајка остало без подршке већине радника и да је тарифна комисија смењена и на њено место изабрана друга са којом су радници, који су били решени да истрају до краја остали на Чукарици, и поред тога што је објављен завршетак штрајка, као и поред личне опомене управника града Церовића „да се радници (штрајкбрехери — Л. И.) морају увести, јер они имају право да раде“.

Увидевши да не могу ове раднике приволети да се повуку са Чукарице и од фабрике, чланови тарифне комисије Правдић и Максимовић су „око 5 часова по подне известили... управу телефоном... да код масе нису могли постићи никакве резултате, да им је маса одрекла послушност и да их је збацила са управе синдиката и руковођења штрајком“. Убрзо затим Управа града Београда издала је писмену наредбу команданту жандармерије да сутрадан, 1. марта, „у пет часова ујутру са подручном му жандармеријом обезбеди улазак у фабрику ових радника који су чекали у Топчидеру, а да све оне који би му се успротивили, растури“.¹¹⁶

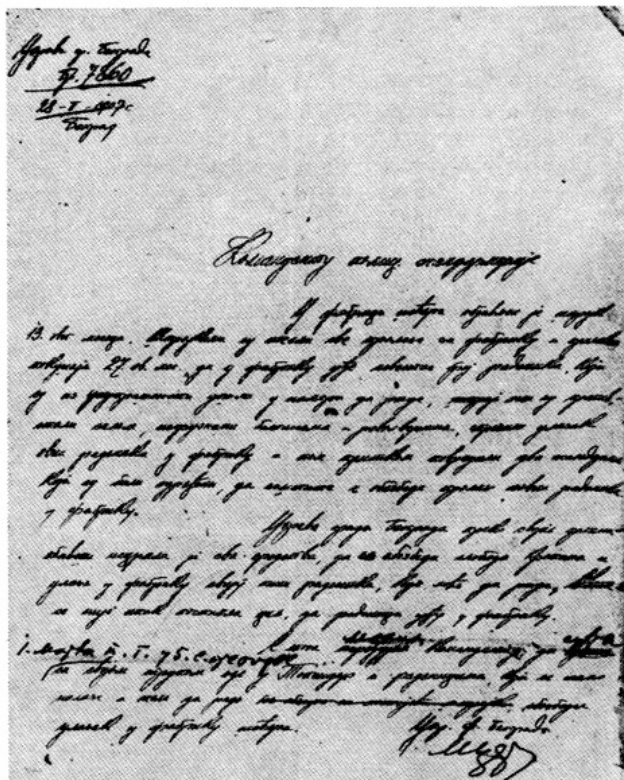
Међутим, Главни раднички савез је и даље предузимао све мере које су му стајале на располагању да што већи број штрајкаша приволи на попуштање. Поред тога што је још увек појединачно разговарао са њима, износећи им да је постигнут споразум са управом фабрике и да не треба неразумним поступцима да то покваре, Главни раднички савез је „издао црвене плакате“, којима се радници упозоравају „да штрајк није потекао (настављен — Л. И.) по претходном споразуму са Савезом те да се не поводе за приватним људима“, ¹¹⁷ којима је у интересу да се створи што већи

хаос и нанесе штета радничким организацијама и покрету у целини. Тако су то вече и та ноћ протекли у напорима да се и они најборбенији штрајкаши одврате од супротстављања полицији и војсци, које је требало да у случају потребе сутрадан интервенишу.

Исте вечери команда полицијске жандармерије издала је својим официрима последња упутства како да поступе сутрадан при увођењу радника ако им се штрајкаши супротставе. Наређено је да се свако насиље паралише само кундаком, а у крајњем случају ножем. Употреба ватреног оружја дозвољавала се само по наређењу команданта жандармерије.

Полиција уводи штрајкбрехере у фабрику

Тако припремљена, жандармеријска трупа — у саставу пола чете жандарма, 2 чете ноћних стражара и вод коњаника — кренула је 1. марта, изјутра у 3 часа за Топчидер. Пола сата раније кренуо је командант полицијске жандармерије лично са својим ађутантом да припреми раднике (Крушевљане), пре него дођу трупе, „како би се одмах приступило извршењу задатка“. Припреме су брзо завршене и у 4 сата и 10 минута пошла је колона радника праћена жандармима из Топчидера према Чукарици. „На челу беше коњички вод, затим получета жандарма, за овим 207 радника (Крушевљана), а за овим 2 чете ноћних стражара.“¹¹⁸ За двадесет минута колона је стигла на 200—300 метара од Фабрике шећера. Око фабрике су догоревале ватре, око којих су се у току ноћи грејали штрајкаши. Иако је био полумрак, радници су приметили да се колона приближава фабрици. Одједном је настало „неко пиштање, комешање и ужурбаност око фабрике“.¹¹⁹ Радници су се међусобно обавештавали о доласку штрајкбрехера. Од стране штрајкашке страже одмах је послат један радник у „Чукаричку кафану“ да позове „остале другове, те да спречимо улазак жандармерији и Крушевљанима за у фабрику“.¹²⁰ За кратко време сакупио се велики број радника испред фабричке зграде. Када су се жандарми са радницима сасвим приближили, штрајкаши им довикну да стану. И ови доиста то и учине. Али не за дуго; одмах затим, полицајцима, који су овога пута били у пуном саставу, и у броју у каквом до тада нису виђени у оваквим приликама, уплашене старешине издале су наређење „да две чете ноћних стражара изађу напред и то: једна на једном, а друга на другом боку радника (Крушевљана).

Концепт којим Управа града Београда наређује команданту полицијске жандармерије да 1. марта 1907. својом трупом обезбеди улазак радника-штрајкбрехера у фабрику шећера.

Le projet de l'ordre de la Préfecture de Belgrade adressé au commandant de la gendarmerie d'assurer par ses forces l'entrée dans l'usine des ouvriers jaunes le 1-er mars 1907.

У таквом поретку они су се приближили на стотину метара до фабрике, када су већ почеле да се распознају сенке радника који су се кретали испред фабричке тарабе. Пошто је направљен погодан поредак, уследила је команда напред. „Чим су ово опазили радници штрајкачи, којих је било преко 250 на броју, а који су били око фабрике, противставили су ми употребивши против жандармерије мотке, којима су је хтели одбити.“¹²¹

Међутим, овога пута жандармерија је била много организованија, а уз то чврсто решена да ствар оконча. Врло брзо и лако штрајкаши су одбијени и враћени назад. Али, овим се ствар није могла завршити. Још увек су са свих страна долазили радници: једни из „Господарске механе“, други из „Чукаричке касине“ у Михајловцу, а многи су, пробудивши се због буке која је у тим раним јутарњим часовима настала, долазили онако буновни из станова који су се налазили у близини фабрике. Са свих страна чула се вика и бука, а однекуд се

чула и пуцњава. Долазак све већег броја радника заплашио је команданта полиције, и да се не би поновили ранији догађаји, он је наредио да на ту „црну масу људи“ која је куљала „из сокака између фабрике и штрајкачких кућа на пољану ка колони“, јуриша коњица у развијеном фронту и са исуकаним сабљама.¹²² И док се коњица крваво разрачунавала са радницима, на једној страни, у истом тренутку чета ноћних стражара је „на левом боку од штрајкача испред њихових кућа“, истуреним бајонетима у голо тело радника успостављала „крвави ред“. Развила се драматична борба, у којој је испаљено и доста метака. На попришту овог крвавог окршаја остало је много рањених и неколико мртвих људи. Немоћни да бајонетима и кундацима зауставе налете радника штрајкаша, а заплашени пуцњавом која се чула оданде где су се налазили радници, жандарми жустро потежу оружје чији меци наносе смртоносне ране неколицини радника. Том приликом погинули су: Тома Докић, радник Фабрике шећера, родом из Ковиља, Васа Јовановић, ложач у Фабрици шећера, из Лесковца, Милутин Илић, обалски радник и Милош Матић, радник из Дубоког. Теже или лакше рањени су: Драгољуб Станковић, који је ударен по глави, Рајко Стефановић, Петар Марковић, Стеван Стевановић и Милош Здравковић. По извештају полиције, на страни жандарма такође је било повређених. На пример, редов Тодор Јовановић, повређен по глави и нози, наредник Аксентије Благојевић ударен батином по руци, редов Тодор Јовановић повређен по глави и левој нози, Јован Мијаиловић ударен мотком по левој руци, Ранђел Гавриловић ударен мотком по десној нози, Владимир Милосављевић ударен по леђима, Јеремија Лукић и каплар Нићифор Миливић ударени мотком по леђима.¹²³ Свакако да је међу повређенима био далеко већи број, али сви нису могли бити евидентирани, поготову радници, који су се, плашећи се последица, скривали и бежали што даље, без обзира на задобијене повреде.¹²⁴

Међутим, значај овог догађаја, као и читавог штрајка, његове димензије и утицај на будуће односе између буржоаске власти и радничке класе, не ограничава се само на обим и жестину сукоба. Тај значај лежи у томе што су се класне противуречности између рада и капитала заостриле до те мере да је се српска буржоазија тада први пут латила најбруталнијих средстава и преко радничких лешева штитила интересе капитала, упорно настојећи да сачува старе односе неограничене експлоатације и да је још појача, обесправљујући радни-

ке и изољујући их што више од утицаја њихових класних организација. Но, колико је буржазија била непошtedна у бесу према радницима, и необуздана у вршењу отворених злочина, толико је, после тога, плашећи се онога што је учинила, била лицемерна, представљајући раднике као главне кривце за све што се на Чукарици десило, а нарочито за догађаје од 1. марта. Извештаји полиције старешинама, старешина Управи града Београда, као и Управе града Београда министру унутрашњих дела, пуни су оптужби на раднике као главне кривце за крвопролиће које се десило на Чукарици, па им се чак пребацује да су они сами, пуцајући „неорганизовано“ убили своје другове. Скоро у сваком од њих говори се да су радници не само почели први него да су све време пуцали на колону жандармеријску и да су, према томе, испалили „које револверски, које пушчани, 50—60 метака“, да жандарми и ноћни стражари нису испалили ниједан метак, а да су коњаници „јуришећи на масу која их је ватром напала“ испалили, „против постојећег наређења“ и у „крањој узбуђености и изазвани, свега 6, а највише до 8 метака револверских“.¹²⁵ Чак да се овим извештајима и поклони потребна вера, испада невероватно да од 50—60 метака које су испалили радници ниједан од жандарма не буде ни повређен, а камоли усмрћен, а да за четири убијена радника буде довољно и 8 метака. Али, како је догађај био веома значајан по жртвама које је за собом оставио, а и по томе што се после истих проносио глас да је доста радника изгинуло и да су многи побацани у фабричке канале, то се ипак морало признати, бар оно што се и онако већ знало. Ово поготову зато што су, после тога опозиционе партије и опозициони листови о томе опширно писали, нападајући владу да је изазивала раднике како би могла са њима крваво да се обрачуна.¹²⁶ Зато већ у неким извештајима који су ишли вишим инстанцама читамо доста стидљива, али јасна признања да је неки радник можда „страдао и од оних шест, а највише осам револверских метака избачених од понеких жандарма, коњаника, али имајући у виду да су жандарми коњаници били са извученим сабљама, то се са сигурношћу може рећи да са те стране није могло бити сигурних погодака“.¹²⁷ Међутим, много је вероватније, посматрано са чисто војничког становишта, да су жандарми и коњаници, заузели такав поредак да су се радници нашли опкољени са свих страна, и да су тако били погодна мета, овима за нишањење. Једино се не може са сигурношћу утврдити да ли су они испалили

више од осам метака. Друго, у извештају полиције о повређеним жандармима нигде се не спомиње да је иједан од њих повређен од револверског или пушчаног зрна. За све који се као повређени наводе каже се да су ударени батином или каквим другим предметом. Према томе, јасно је да су жандарми овом приликом убили четири радника и да је њихова кривица што су оружје тако користили. Што се тиче радника, они, иако су пуцали, нису то чинили у искључивој намери да убију кога жандарма или коњаника, већ пре свега да их заплаше и одврате од увођења штрајкбрехера у фабрику.

Ово убиство радника, колико је било ново као преседан у разрачунавању власти са штрајкашима, толико је било и изненађење за саме раднике. Видевши да им другови падају мртви, радници су се уплашили. И док су они храбрији и пожртвованији спасавали своје рањене другове, већина је почела да се растура на све стране. Налет жандармерије био је силовит и добро организован, тако да су ударци долазили са свих страна. Неравноправни и по броју и по наоружању, штрајкаши су једини спас видели у повлачењу. Саслушаван од стране полиције штрајкаш Рајко Стефановић прича: „Ја увидев да до крви може доћи и пошто су нам већ четири друга погинула, наредих штрајкачима да се повлаче, и да понесу побијене другове. Штрајкаши су ме послушали и почели се повлачити, али жандармерија пресече нам отступање, зашав нам за леђа и ножем на пушци јуришала је на нас. Том приликом мене је један жандарм ранио ножем по глави, а други ме ударио кундаком по леђима“.¹²⁸

У пола шест на Чукарицу су стигла болничка кола која је послала општина. А већ у пола седам погинули радници Тома Докић и Васа Јовановић били су пренети на Ново гробље ради сахране, а повређени у болницу да им се укаже лекарска помоћ. „Штрајкачи су двојицу рањеника подигли на плећа и однели у Чукаричку касину“.¹²⁹ У осам сати стигла су у болницу и друга кола са три рањеника: Милошем Матићем, сељаком из Дубоког, радником у Фабрици шећера, Драгољубом Станковићем, месарским радником и Петром Марковићем.¹³⁰ У међувремену, док се ситуација на Чукарици сређивала, радници који су били у фабрици, развалили су ограду „и кроз тако направљен отвор уведени су нови радници“.¹³¹

До девет часова пре подне штрајкбрехери су уведени у фабрику па су отпочеле припреме да се сутра обнови рад. Две зарањене стране су се, међутим, постепено

повлачиле са бојишта. Управа фабрике имала је на списку 216 нових радника „Крушевачких, и неких из других округа, који су јутрос придошли“. Директор фабрике је изјавио новинарима да ће примити поново на рад 150 штрајкаша „као што је јуче и обећао“.¹³² У девет часова већ је све било мирно. „Господарска механа пуна радника. Сви су мучевљиви, види се да су изненађени и пренеражени, и да се нису надали да ће противу њих употребити оружје... И у „Чукаричкој касини“ је пуно радника. И они су сви збуњени, те је тешко добити од њих јасну слику сукоба, како га они представљају.“ Уз многе појединости које је запажало само извежбано новинарско око, извештач „Политике“ даје веома потресну слику која се на Чукарици могла видети тога дана. „На горњем спрату механе налази се сала. Она је затворена док не стигне комисија. Кад се погледа кроз прозор у дворану, види се страшна слика. Уза супротан зид један дугачак сто, у чело стола једна крвава цепаница, која је била подметнута рањенику под главу, по столу локве усирене крви. Према побочном зиду опет један такав сто, сав умрљан крвљу. И на њему један дрвени трупцац, преко трупца крвави пешкир. Ту је лежао рањени Милутин, па је ту и издахнуо. И по поду је усирена крв. Под једним и другим столом лежи крваво одело и рубље, које је као у крв умочено. Кад се прође блатњавим пролазом, што од Чукарице води поред горњег бока фабрике на кобну пољану, види се на много места уз ограду, локве крви. Радници вам кажују: ту је пао тај; одавде смо однели тога. Пространа пољана на којој је био сукоб угажена је, на њој нема снега. На горњем крају фабричке ограде виде се нове летве, које су јутрос приковане и поред њих пепелом засуте локве крви. На пољани нема никога. С друма према фабрици само је неколико радозналаца. Из даљине се види дуг низ радознала београдска света, који се упутио фабрици. У фабричком дворишту патролира неколико жандарма... У фабрици је све мирно. Уведени радници се упознају са послом, а сутра ће почети редован рад.“¹³³

Међутим, и поред свега што се тога јутра десило, ситуација се није у потпуности смирила. Огорчени због бруталног поступка власти, радници су још једном желели да манифестују своје незадовољство према онима који се нису устручавали да преко њихове крви бране интересе капитала. Непосредни повод за ову манифестацију било је спровођење тела погинулог Милана Матића са Чукарице на Ново гробље. Када су општинска мртвачка кола са

телом погинулог радника кренула са Чукарице, за истима се упутила и већа група радника (око 250 на броју). Радници нису дозволили да кола иду касом, већ су наредили да иду полако, а ови су их у дугој и тужној поворци пратили приближавајући се Народној скупштини, која је тада заседала поводом „јутрошњих крвавих догађаја“ на Чукарици. Интересантно је овде напоменути да догађај од 1. марта није деловао само на раднике, који су били изненађени и збуњени због тако грубог и крвавог обрачуна власти са штрајкашима. Са своје стране овај догађај је у одређеном смислу деловао и на буржоаску власт да предузме све превентивне мере у случају избијања нових нереда поводом крвопролића на Чукарици, а тек је 2. марта, када се видело да се ситуација смирује и да нема опасности „да ће се ред и мир у престоници и околини — на Чукарици нарушити“, наређено команданту Дунавске дивизије да не држи војску у приправности.¹³⁴ Страх који је био изазван крвавим убиством радника појачао се и због пораста колоне штрајкаша која се приближавала Скупштини, како код власти и грађана, тако и код посланика, који су се тога јутра састали у Скупштини. Нико није могао претпоставити шта се може изродити из мирних демонстрација. Нарочито су били заплашени посланици кад су се радници нашли пред Скупштином, демонстрирајући против владе и вичући: „Доле Народна скупштина! Доле полиција! Доле са разбојницима! Доле са убицама!“¹³⁵ „Правда“ овако описује ситуацију у Скупштини тога јутра: „Иако је седница у Скупштини била заказана за осам сати, било је и девет прошло а у дворници није било ни пет посланика. Све се било шћућурило у собе и шапутало о догађају на Чукарици.“ Пред Скупштином радници су зауставили кола и „један по један радник пео се на мртвачка кола и држао говоре“. Жандарми који су се налазили у Скупштини и око ње покушали су да одстране раднике, али им то није пошло за руком. „У тај мах у Скупштини је настала права паника. Страх беше обузео све и многи полетеше из дворнице, да у Скупштини није остало ни десет посланика.“¹³⁶ Ситуација се поново заоштравала, и претило је да опет дође до крвопролића. Проценивши ситуацију као напету и желећи да раднике упути на мирне и достојанствене демонстрације, социјалистички народни посланик Драгиша Лапчевић изашао је из Скупштине, обраћајући се радницима са молбом да се разиђу и да му у Скупштини не отежавају посао, јер је ова, на његов предлог, већ пристала да се

Факсимил позива којим се Таса Петковић, практикант Управе монопола позива на саслушање после угушења штрајка

Faximilé de la convocation adressée à Tasa Petković, employé à la Direction des monopoles, pour comparaître après l'étouffement de la grève.

поведе скупштинска анкета поводом догађаја на Чукарици. После краће расправе и повика неколицине радника: „Нећемо да идемо“, радници су ипак послушали свог трибуна и пошли према „Лондону“.¹³⁷ Стигавши код „Лондона“, радници су хтели да поведу кола према двору, али им се ту испречи кордон жандарма, тако да „после дужег викања и узалудних покушаја да се тај кордон пробије радници одоше, заједно са мртвачким колима право узбрдо, ка Батал-Цамији“,¹³⁸ и у десет сати стигосе на Ново гробље. Ту се сакупио велики број радника, па је одред коњичке жандармерије већ био спреман крај гробља „за сваки случај“. Међутим, до већих инцидената није дошло, и све се завршило на безначајној препирци радника и полиције око закопавања погинулих другова.¹³⁹ Пошто се после ових догађаја на Чукарици и у Београду све смирило, повучене су и полицијске трупе, између 10 и 11 часова пре подне.¹⁴⁰

Радничка манифестација од 2. марта 1907.

Формално гледано, овим је штрајк био завршен. Међутим, пред Српску социјал-демократску партију и Главни раднички савез поставили су се нови проблеми, које су крвопролиће и овакав епилог штрајка истакли у први план. Велики број радника остао је без посла, па је стално била присутна опасност њиховог сукоба са полицијом. Ова опасност је нарочито појачавана тиме што су анархистички елементи и „разне мрачне индивидуе и изазивачи почели да се шмуцају међу раздраженим радницима гонећи их на освету и неред“.¹⁴¹ Са своје стране, анархистичка „Радничка Борба“ је у својим ванредним издањима додавала уље на ватру позивајући раднике „да се оружјем свете“, и окривљујући „угледне другове из нашег покрета“ за поменуто крвопролиће. Намера је била да се на тај начин, између осталог, унесе раздор, растројство и забуна у организовани покрет. Зато је прва брига била заштитити

радничке економске интересе од послодаваца, а њихове животе од полицијског варварства и неодговорних акција анархистичких елемената. С друге стране, пошто је главни ударац картелисаних послодаваца био уперен на радничке организације, требало је исте сачувати од непотребних „авантура“ јер је полиција чекала повод, па да на њих нападне. Уједно, требало је показати јавности и власти да радници и њихове организације, и поред тога што је над њима извршено крваво насиље, нису изгубили главу и да су сачували пуно јединство и чврсту организацију. Требало је показати да су се радници, после свега, још чвршће збили око својих класних организација, видећи своју перспективу само у њиховом снажењу и ширењу.

Прва мера Партије и Главног радничког савеза имала је за циљ да се радници одврате од било каквих акција. У том смислу издат је проглас свим организованим радницима, од којих се категорички захтевало: „да поводом проливане крви на Чукарици ни један наш друг не предузима ништа без наређења и одобрења наших организација; а што је потребно да се учини у одбрану угрожених интереса пролетаријата да се остави управама Партије и Савеза у које су другови до сада имали пуно поверење“.¹⁴² Истога дана управе Српске социјал-демократске партије и Главног радничког савеза одржале су састанак на коме је расправљано о поменутих питањима. У низу одлука за чије је решавање било потребно дуже време, донета је и одлука да се у знак манифестовања јединства радничке класе Србије и протеста против суровог поступка власти према радницима, као и ради одавања поште изгинулим радницима, 2. марта пре подне „одржи другарски помен на гробовима изгинулих радника, са манифестацијом кроз варош, која ће бити најречитија осуда злочиначке политике буржоаске владе према пролетаријату“.¹⁴³ Исте вечери растуране су по Београду „у свима фабрикама и радионицама“ црвени плакати којима управа Партије и Главног радничког савеза позивају све раднике да узму учешће у радничкој манифестацији која се заказује за сутрадан, 2. III 1907.“¹⁴⁴

„Другови, социјал-демократи!

Нашим бројем и нашом чврстом организацијом треба да покажемо сутра онима који данас силу у својим рукама држе да се злочинством извршеним према радницима на Чукарици не може убити наш покрет, а свима агентима, изазивачима, букачима и денунцијантима да се забуна и анархија у наше редове, не може лако унети. Противници и клеветници радничког

покрета и социјалне демократије треба да буду поражени нашом чврстом вољом и решеношћу, да и убудуће радимо на ослобођењу радничке класе као и до сада, а не по потстрекивању буржоаских агената. Одзив ваш на сутрашњем помену треба да покаже снагу вашу. Број пролетаријата око гробова погинулих другова треба да буде израз наше неразориве моћи.“¹⁴⁵

Овај позив имао је великог одјека, и под „заставу социјалне демократије“ окупила се непрегледна маса радника. Рано изјутра, 2. марта 1907, већ у 7 часова, почели су се окупљати радници из свих крајева Београда, из многих радионица и фабрика, и из „свих станова организација“, хрлећи према зборном месту код „стана Партије и Савеза“. До 8 часова радници су се окупили по Савезима и партијским организацијама. Поворка је била величанствена. Ту су биле све синдикалне и партијске организације, 27 на броју; затим Клуб великошколаца-социјалиста и радничка певачка друштва „Абрашевић“ и „Јединство“. Око 9 часова поворка од око 3.000 радника кренула је са зборног места у Дечанској улици, у редовима по четири.¹⁴⁶ Колона се кретала Македонском улицом (поред Теразија), па поред Коларца, затим Кнез Михаиловом, преко Теразија и Александровом улицом ка Новом гробљу. На челу колоне ишле су управе Партије и Главног радничког савеза са својим заставама и венцем на коме је писало: „Социјална демократија изгинулим чукаричким друговима“. Три велика венца, као три тужна помена изгинулим радницима, украшавале су две црвене заставе као симболи њихове неуништивости, а њихове оштре ивице проседале су свеже мартовско јутро кроз које се кретала дуга колона радника, сједињених у једној великој жељи, да тако здружени и јединствени наставе свој борбени пут до краја.¹⁴⁷ Одмах иза њих ишла су радничка певачка друштва, затим главни одбор Радничког савеза; за њима породице изгинулих радника, а за овима организације, једна за другом.¹⁴⁸

Манифестација је била мирна и уздржана и веома добро организована. Уз неравномеран топот корака чуо се одјек песама које су певала радничка певачка друштва. Поред Марсеље, са којом је поворка кренула, чуле су се још и Радничка химна, Раднички марш и Песма раду. Како пишу „Радничке новине“ и „Политика“, манифестација је била величанствена, а ред и мир у редовима радника били су примерни. Хармонију мелодија и беспрекорног реда и дисциплине реметили су, с времена на време, само узвици који су долазили са разних крајева дуге колоне:

„Доле с убицама! Живело право борбе! Доле с буржоазијом! Доле с поп-Минићем!“ За све време марша није било жандарма и полиције, па није долазило ни до инцидената. Колона се мирно приближавала гробљу. Стигавши на лице места, радници су око гробова погинулих радника направили велики полукруг, одајући последњу пошту својим друговима. Певачка дружина је отпевала радничку песму: „Мирно спавај друже...“, да би се затим у име пролетаријата са погинулима опростио Драгиша Лапчевић. Попевши се на једну већу гомилу земље, он је говорио окупљеним радницима о историјату сукоба између радника и полиције, о значају ових жртава, о бруталности и крвавом насиљу капиталистичке државе према „нашој борби“, истичући да пролетаријат мора и убудуће да рачуна само на сопствене снаге и на самог себе, пошто капиталистичка држава по самој својој природи никада неће бити на страни радника. Завршавајући овај озбиљни говор, Лапчевић је позвао раднике „да не очајавају и да ни једног часа не напуштају борбу, јер ипак само у борби организованој, добро дисциплинованој, пуној класне социјалистичке солидарности и свести, пролетаријат и поред све тираније и поред свега насиља капиталистичке класе и у радионици и у држави, мора успевати и побеђивати, приближујући се све више оснажен и уздигнут нашем крајњем циљу — социјалистичком друштву“.¹⁴⁹ За време говора често се чуло: „Доле убице! Слава борцима!“. Са громогласним узвиком: „Слава храбрим борцима“, митинг је завршен. Радници су се истим редом којим су и дошли вратили у седишта својих организација, „уз силне протесте и песме које позивају раднике да не клону и да борбом и својом снагом“ докажу да се само силом оружја не може задржати процес ослобођења човека од капиталистичке стеге. Код Батал-Цамије, манифестација се разишла у пуном реду.¹⁵⁰

Ова манифестација представљала је уједно и крај седамнаестодневног штрајка, у коме су се, од његовог самог почетка супротставиле једна другој две снаге: снага радничких организација и оружана снага полиције; и у коме је полицији пошло за руком да на крају однесе крваву победу над голоруким радницима. На њој су радници манифестовали свој протест против крвавог злочина капиталистичког режима и огорчење на такво поступање према радницима који су, користећи своја законска права, тражили боље услове живота. Уједно, они су, и после свега, манифестовали

своју снагу и јединство пред класним непријатељем.

Док се ово дешавало на једној страни, на другој страни у фабрици је почео рад. Поред радника Крушевљана, у фабрику су почели примати и раднике који су учествовали у штрајку. Већ 2. марта радници су почели да се пријављују управи фабрике, у већ одређеној квоти од 150 радника.¹⁵¹

Солидарност са штрајкашима и материјална помоћ истима

Штрајк радника у Фабрици шећера, као и остали штрајкови, имао је пуну моралну и материјалну подршку радништва Србије. Добро обавештени о току и стању штрајка на Чукарици, радници из Београда и унутрашњости, солидарни са својим друговима у штрајку, нерадо су се пријављивали за рад у Фабрици шећера. Многи покушаји фабриканата да набаве штрајкбрехере пропали су, тако да им је тек после две недеље штрајка, а уз свесрдну помоћ полиције и локалних власти, пошло за руком да набаве око 200 радника из унутрашњости Србије. Додуше, томе је допринела и појачана беспослица која је у то време већ хватала маха, као и чињеница да је фабрика тражила углавном неквалификовану радну снагу, до које је било лакше доћи

Солидарност радника Србије са штрајкашима није се испољавала само за време штрајка; она се испољавала и после његове пропасти, онда када је штрајкашима била и најпотребнија. Непосредно по окончању штрајка, у многим местима Србије месне синдикалне организације одржале су протестне зборове поводом штрајка на Чукарици, и на њима осуђивале самовољно мешање београдске полиције у борбу радника и послодаваца. У усвајаним резолуцијама су се, поред тога, поздрављали радници на Чукарици, и изражавала пуна солидарност у акцијама против класног непријатеља.¹⁵²

Што се тиче финансијских средстава за штрајк, Управа Главног радничког савеза и Савеза који су били у штрајку, обезбедиле су за штрајк знатна средства. Из података који су нам доступни видимо да је за овај штрајк утрошена знатна сума новца. Главни раднички савез је поред помоћи породицама погинулих радника у штрајку, у износу од 300 дин., утрошио као директну помоћ штрајку 279,35 дин. Изгледа да је Савез металских радника највише утрошио за овај штрајк, јер се у његовом билансу констатује да је у току 1907. године, као помоћ штрајку утрошено 2.366,20

дин.¹⁵³ Савез текстилних и фабричких радника утрошио је као помоћ штрајку 114,75 дин., а Савез монополско-обалских радника 13,62 динара. Ако се овоме дода и помоћ осталих Савеза, излази да је штрајк у материјалном погледу био добро обезбеђен, па је то пружало наду да ће се моћи дуго одржати. У вези с тим, Димитрије Туцовић је, у говору који је одржао на збору поводом штрајка на Чукарици 11. III 1907. године, одајући признање радницима на пожртвовању и истрајности у борби, изјавио да и поред свега штрајкачи нису побеђени, „они су потучени“. „Штрајк није пропао због материјалне оскудице.“ И стварно, ако се погледа биланс организација у 1907. години и трошкови штрајкова, види се да су приходи у односу на раније године били изузетно добри, а сума утрошена као помоћ штрајковима већа.¹⁵⁴ Таква ситуација омогућила је да штрајкаши благовремено примају потребну помоћ. Поред помоћи у новцу, штрајкашима је пружана и помоћ у храни. Тако је на лицу места, да би штрајкаши могли што дуже остати на својим местима, организовано спремање и дотурање хране. „Радничке новине“ су у заносу успешне штрајкашке борбе, тада писале: „А на пољу подложене ватре, настављени казани, кува се храна, готови се јело... У подне и увече јело се раздаје пролетерској војсци, ратницима револуционарне борбе која нам у будућности предстоји... Као у рату!“¹⁵⁵

По званичној статистици Главног радничког савеза, штрајк је трајао 18 дана; у њему је учествовало 380 радника, који су утрошили 6.840 штрајкашких дана. Ако се узме да је њихова просечна надница износила 2,60 динара, онда је за време штрајка изгубљено 17.784 динара. Међутим, ни Фабрика шећера није прошла без губитака. Услед обуставе рада машина за непуна 18 дана, фабрика је претрпела материјалну штету у износу од око 50.000 динара.¹⁵⁶

З а к љ у ч а к

У периоду успона штрајкашког и тарифног покрета до 1905. године, радничкој класи у Србији пошло је за руком да у много чему побољша свој положај. У том периоду имамо низ потписаних тарифа и успешно завршених штрајкова, који су донели повећање надница и скраћење радног времена.

Под овако повољним условима и радници Фабрике шећера успевају да се

изборе за одређену тарифу. Међутим, радници Фабрике шећера нису се дуго користили погодностима потписане тарифе, јер су је послодавци врло брзо почели изигравати на штету радника.

Изненађена у прво време бројношћу радничких организација и масовношћу њихових акција, буржоазија је, врло брзо, почела да се организује и да пружа отпор радничкој „диктатури“. Насупрот радничким синдикатима, фабриканти постављају своје организације — картеле. Прелазећи у контраофанзиву, послодавци су почели да постављају своје услове. Они траже да радници напуштају своје класне организације; не придржавају се потписаних тарифа, отпуштају организоване раднике са посла. Удружени у картеле они помажу материјално и у радној снази једни друге, супротстављајући се радничким акцијама. На тај начин радничке организације су се нашле у дефанзиви бранећи стечене тарифе и нешто боље радне услове које су дотада извојевали. Дефанзива радничких организација се све више појачавала што се полиција чешће и отвореније мешала у штрајкове, и уопште у односе радника и послодаваца. Овај феномен, иако није био сасвим нов за раднички покрет, имао је знатног утицаја на будуће односе радника и послодаваца. У контексту ширих збивања, и радници Фабрике шећера морали су да бране већ стечене позиције. У том циљу они су и објавили одбрамбени штрајк, тражећи од послодаваца једино то — да се придржавају већ постојеће тарифе.

За време тог штрајка радници су се морали борити против удружених послодаваца, чврсто решених да упропасте штрајк и разбију организацију. Међутим, то је био противник кога би радници изванредном организацијом штрајка и обавештавањем радника, као и чврстом решеношћу да истрају до краја, лако савладали да није било полиције која се од самог почетка умешала у штрајк. Полиција је за то имала своје разлоге. Одмах по избијању штрајка у Фабрици шећера, избили су штрајкови у Фабрици кожа и обуће. Истовремено се у „црвеном предграђу престонице“ нашло у штрајку 600—700 радника, што је за оно време представљало импозантан број и, с разлогом, код буржоаске владе изазвало велико изненађење и страх од већих нереда. Плашећи се овако масовног покрета радника, а полазећи од једноставне чињенице да „радници имају право отказа рада, али немају право да спречавају друге раднике да раде“, министар унутрашњих дела Стојан Протић је већ првога дана штрајка послао жандар-

мерију на Чукарици, правдајући свој акт потребом одржавања реда.¹⁵⁷ Нормално је што после довођења жандарма и њихове интервенције на штету штрајкаша, између њих није могло да буде мира. На тај начин радници су у полицији добили врло опасног противника. Захваљујући чврстој организацији штрајкаша и њиховој високој свести до тежих сукоба није дошло раније, али када је ова сасвим отворено и уз употребу војске најгрубље насрнула на њихове животне интересе, до сукоба је морало доћи.

С друге стране, једновремено избијање штрајка у Фабрици кожа и обуће на Чукарици, проширило је фронт борбе организованих радника, што је ограничавало могућности послодаваца да им се ефикасније супротставе и да их појединачно лакше угушују.

Послодавци су били првенствени противници са којима су радници морали водити отворену борбу. Међутим, у току те борбе дошле су до изражаја и друге снаге и негативне тенденције које су деструктивно деловале на штрајк. Иако вођен организовано и уз пуну солидарност радника и штрајкашког руководства, штрајк на Чукарици је открио и извесне слабости које су произишле из чињенице да су радници, притиснути појачаном капиталистичком експлоатацијом, показивали све мање стрпљења да мирним путем спроводе штрајкове. Додуше, оваквом њиховом држању, с једне стране, допринело је држање полиције, која их је провоцирала на предузимање акција. С друге стране, извесан утицај анархиста, чија се практична делатност приликом овог штрајка не може занемарити, допринела је да се међу штрајкашима све више испољавао радикалнији курс према полицији и послодавцима. Овоме треба додати и дотадашње успехе штрајкаша, које су послужиле као одређени стимуланс и покретач у даљим акцијама. Узевши све то у обзир, као и способност партијског и синдикалног руководства да дубље проникне у односе који су били испреплетени најразноврснијим интересима и бременити веома присутном опасношћу интервенције војске може се објаснити зашто је дошло до поменутог сукоба и неслагања у питању треба ли наставити или обуставити штрајк. Међутим, без обзира на то из којих је разлога дошло до тог неслагања, остаје чињеница да се против организоване полицијске и војне силе није могло борити голом радничком снагом, уз то и малобројном. Настојања Главног радничког савеза и штрајкашког руководства да се штрајк оконча мирно и без крво-

пролића нису се реализовала, па је штрајк завршен крвопролићем. Ипак треба рећи да је штрајк пропао једино и поглавито због тога што је полиција од почетка штрајка интервенисала у корист послодаваца и што је својом оружаном силом омогућавала увођење штрајкбрехера у фабрику.

Међутим, овакав епилог штрајка није остао без утицаја на даљи штрајкашки покрет, као и на партијско и синдикално чланство. Његове последице су се осетиле како у организационом погледу, тако и у погледу даље теоретске и практичне разраде штрајкашког покрета. Овај штрајк, као и неки пре и после њега, указали су на извесне тактичке слабости у том покрету. Непосредно после пропасти овог штрајка, радничка штампа је све већу пажњу поклањала питањима тактике и начина вођења штрајкова. Радничке новине су о овоме писале, а раднички форуми су све чешће о томе расправљали.¹⁵⁸

Штрајк радника Фабрике шећера био је један од највећих у низу штрајкова који су се завршили без успеха, па се о питању вођења штрајкашке борбе морало и начелно расправљати. Четврти конгрес Главног радничког савеза, одржан већ у априлу 1907. године, имао је посебан реферат о штрајковима. Анализом узрока појава многих штрајкова, констатује се да они леже у погрешној тарифној политици, која тежиште своје борбе баца на споредне ствари, запостављајући оне важније. Тако се каже: „... највећи део задобијених тарифа пропao је због самих појединих прописа и бескорисних тачака закључених тарифа“. „Место да су наше тарифе базиране поглавито на скраћивању радног времена, као што то и резолуција препоручује, на одређивању максималне наднице, одређивања цена раду на парче и укидање ајлучарства, као и на општим користима целокупне радничке класе, организације су великим делом поклањале највећу пажњу: набавци радника преко организација, праву искључивања из организација, праву решавања спорова у споразуму са послодавцима итд., а све у тежњи да монополишу тарифне радионице само за себе, а што је најгоре и најчешће у унутрашњости за раднике једног места.“¹⁵⁹ На основу анализе дотадашњег искуства, Конгрес је донео и посебна Правила о штрајковању. С друге стране, штрајк радника Фабрике шећера директно се одразио и на стање организација које су учествовале у штрајку, а посредно и на остале. Последице пропасти штрајка на Чукарици огледале су се у опадању броја синдикалног чланства. До наглог осипања чланства дошло је код Савеза монополских

и обалско-надничарских радника, при чему је од организације отпало преко 400 чланова.¹⁶⁰ Савез металских радника такође је осетио последице овог штрајка у смањењу броја организованих радника. У извештају Савеза металских радника се у вези са тим каже: „Томе треба додати и штрајк у фабрици шећера, који је својом пропашћу приличну огреботину оставио на бројној снази нашег Савеза.“¹⁶¹

Овај штрајк је значајан у историји радничког покрета као један од највећих

штрајкова пре првог светског рата, у коме је буржоазија показала сву бруталност у разрачунавању са радницима. Како каже Димитрије Туцовић, „тим злочинством, последњим и највећим, полиција је крунисала сва насиља која је дотле над штрајкашима извршила... Тај догађај остаће забележен у историји радничког покрета у Србији као сведок бруталности младе али реакционарне српске буржоазије према пролетаријату. Он носи на себи у свој потпуности карактер времена у коме ми борбу данас водимо.“

НАПОМЕНЕ

¹ О Чукаричком штрајку писали су: М(арковић) С(вета), *Крв у црвеном предграђу*, „Радник“, 13. VIII 1953; Вељковић Јанко, *Сећање на штрајк фабрике шећера 1907. год. у Београду*, „Победа“, 14. VIII 1953; *Штрајк радника у фабрици шећера на Чукарици 1907.* „Индустријске новине“, 1. V 1956; Б(елић) М(илорад), *Два крвава догађаја-март 1906, 1907*, „Радник“, 6. III 1952; Вујошевић Убавка, *Здравље сам оставио у фабрици, а живот пред фабриком*, „Комунист“, 28. II 1958; *Први велики штрајк у Србији*, „Борба“, 13. II 1959; С. Љ., *Остале су крваве шаке*, „Победа“, 6. II 1959; *Штрајк чукаричких радника*, „Граничар“, 7. II 1959; *Штрајк радника у „црвеном предузећу“*, „Дневник“, 19. II 1959; Ф. О., *Другови штрајк*, „Ослобођење“, 8. III 1959; *Летак поводом крвопролића на Чукарици*, „Политика“, 1. III 1959; Гајић Дејан, *Фабрика шећера у Београду од капиталиста Регензбурга до радничког самоуправљања*, „Рад“, 1. и 8. X 1960.

² Лука Павићевић, који је био ревизор Главног радничког савеза у Фабрици шећера, скреће на то пажњу, истичући да им такав став радника и послодаваца отежава рад на контроли спровођења тарифе (Радничке новине, 107, 3, 5. IX 1906).

³ Сва три синдиката изабрала су по једног члана за тарифну комисију, а Главни раднички савез једног. Чланови тарифне комисије: за Главни раднички савез (убудуће ГРС) — Лука Павићевић, за Обалско-монополски синдикат — Илија Станковић, за Металски — Александар Кујунџић, и за Синдикат текстилних радника — Кузман Васић („Радничке новине“, Београд, 107, 3, 5. IX 1906).

⁴ „Радничке новине“, 107, 3, 5. IX 1906. Последња реч Управе фабрике била је да се усвоји следећи тарифни уговор, по коме фабрика пристаје: 1) да узима само организоване раднике; 2) радници који би се услед природе

послова довели са стране да се у року од 10 дана организују; 3) отказ рада на три дана; 4) фабрика ће управа завести рад на парче. Цене ће одредити управа, али уз гарантовање минималне наднице; 5) МИНИМАЛНЕ НАДНИЦЕ: а) неквалификовани радници старији од 18 година 2,50 дин. дневно; б) за женске, ученике и помагаче (послуга) 1,60 дин. дневно; ц) квалификовани радници 4 дин. дневно, и д) ложачи ће имати награде које и друге фабрике плаћају; на уштеду угља имаће нарочиту премију; 6) радно време је од 6 пре подне до 6 после подне са одмором за доручак, ручак и ужину; одмор се даје у доба кад природа рада дозвољава, но ефективан рад неће прелазити више од 10 часова; 7) радник који ради прве недеље може рад у суботу напустити без отказа, као што може бити и отпуштен; 8) рад је у фабрици непрекидан, на две смене, ноћну и дневну; смене се врше недељом у подне, или како се са радницима уговори; 9) једном повишена надница не може се смањивати. 10) Први Мај, као раднички празник, признаје се, и тога дана фабрика неће радити; 11) право интервенције имају ревизори ГРС; 12) управа не пристаје да радови ван фабрике уђу у тарифу; 13) синдикати ће упућивати раднике на посао према браншама и 14) отказ тарифе на три месеца са обе стране.

⁵ Таса Петковић, секретар обалско-монополског синдиката тада је изјавио „да ово није ништа, да је минимална надница мала, да је радно време велико, да је тарифа непотпуна, и да треба да се бира из сваке бранше још по четири лица за тарифни одбор, који ће давати инструкције члановима тарифне комисије („Радничке новине“, 107, 3, 5. IX 1906).

⁶ „Радничке новине“, 125, 3, 17. X 1906.

⁷ Тарифа закључена између управе Фабрике шећера и ГРС и његових стручних синдиката изгледала је овако:

1. Фабрика се обавезује да за своје послове узима само организоване раднике, и то: металце — од Савеза Металских Радника, за фабрикацију (на машинама) — од Савеза Текстилних, и надничарске за све остале послове — од Савеза Монополско-Надничарских Радника. Раднике других професија набављаће преко Главног Радничког Савеза.

2. Радници, који се услед природе послова набављају са стране, дужни су у року од 10 дана организovati се.

3. Отказ рада је на 3 дана обострано.

4. Фабричка управа ће завести рад на парче. Цене ће прописивати управа фабрике, но она гарантује за минималну надницу.

5. Радно време је од 6 часова пре до 6 часова по подне, с одмором за доручак, ручак и ужину. Одмор се даје у доба кад то природа послова дозволи; но ефективно радно време не може бити веће од 10 часова.

6. Минимална надница:

- а) за неквалификоване изнад 18 година старости дневно . . . . . 2,50 дин.
- б) за женске, ученике и помагаче 1,70 „
- в) за квалификоване . . . . . 4.— дин.
- г) за ложаче, поред премије на уштеди угља . . . . . 3.— дин.

7. Једном повишена надница не може се смањити.

8. Радник, који ради прве недеље, може рад у суботу напустити и без тродневног отказа, као што и фабрика може отпустити.

9. Лица испод 16 година не могу се на рад узимати.

10. За осигурање радника фабрика ће основати фонд за несрећне случајеве и болничку касу, у коју ће улагати 2/3 радници и 1/3 фабрика. У управљању фонда имаће удела и радници преко својих изабраника.

11. Опште одредбе:

- а) исплата радника вршиће се суботом.
- б) фабрика признаје право интервенције ревизорима Главног Радничког Савеза, а спорове између послодаваца и радника расправљају са управом фабрике синдикати ових радника који су у спору.

в) трук систем и котаж систем за организоване раднике није допуштен.

г) рад је у фабрици непрекидан дању и ноћу. Смењивање радника врши се недељом у подне или како се с радницима договори.

д) радови ван круга фабричког не подлежу овој тарифи.

ђ) порез ће се наплаћивати радницима 52-ги део недељно од целокупне годишње порезе, ако пореска власт на то пристане.

ж) Први Мај (18 април) признаје се као раднички Празник рада и тога дана фабрика неће радити.

з) Отказ тарифе је на три месеца обострано. Београд, 5. септембра 1906 (Драгиша Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд, 1928, 191.).

⁸ Са истом се сагласио и Савез обалско-надничарских радника.

⁹ Поводом ове тарифе нарочито је нападан Лука Павићевић, који је испред ГРС потписао поменути тарифу и за кога се говорило „да је продао раднике у фабрици шећера“. Због тога је Лука Павићевић, 16. октобра 1906. поднео оставку на председништво и чланство у управи ГРС. Међутим, његова оставка није уважена („Радничке новине“, 128, 1, 24. X 1906).

¹⁰ „Радничке новине“, 122, 2—3, 10. X 1906.

¹¹ Исто, 2. — По решењу Управе потписали: за ГРС Лука Павићевић, за Савез металских радника Александар Кујунџић, за Савез текстилних радника Кузман Васић, за Савез монополско-обалско-надничарских радника Андра Кнежевић.

¹² „Радничке новине“, 126, 3, 19. X 1906.

¹³ Историјски архив Београда (убудуће ИАБ), Варошки суд, 15 — I — 128/908.

¹⁴ Исто, (2. I 1907).

¹⁵ Исто (3. I 1907). — Спроводећи ово писмо Управа града наређује комесару Топчидерске полиције: „Пошто је фабрика шећера писмом својим од 2. ов. месеца, упућеним Главном радничком савезу отказала тарифу с тим да иста престаје важити 2. априла ове године — то достављајући ово комесару Управа му наређује да обрати најозбиљнију пажњу да се не десе какви нереди у фабрици шећера поводом отказа тарифе и да број жандарма код фабрике појача.“

¹⁶ „Радничке новине“, 51, 11. I 1907.

¹⁷ Тарифом је одређена надница: за мушкарце одрасле 2,5 дин., а за жене 1,70 дин.; а фабрикант је плаћао: за мушкарце 1,80, а за жене 1,20; иако се тарифом предвиђало да једном „подигнута“ тарифа не може да се смањује, фабрикант је смањивао (Архив Народне библиотеке, Збирка плаката, огласа и летака, бр. 267).

¹⁸ Тарифом коју је фабрикант потписао са радничким организацијама признато је радно време од 10 часова а фабрикант је терао раднике да раде и по 12 часова (Исто).

¹⁹ „Радничке новине“, 13, 3, 30. I 1907.

²⁰ Лука Павићевић, Илија Станковић, Александар Кујунџић и Кузман Васић.

²¹ „Радничке новине“, 21, 1, 17. II 1907.

²² „Политика“, 1106, 2, 14. II 1907.

²³ Исто.

²⁴ „Радничке новине“, 13, 3, 30. II 1907.

²⁵ Исто.

²⁶ Архив Србије, Министарство унутрашњих дела (убудуће АС-МУД), П-ф-4п-143/907.

²⁷ ИАБ, Варошки суд, 15 — I — 128/908.

²⁸ Исто. — Ово потврђује и извештај Управе вароши министру унутрашњих дела: „Кад је Управа о овоме извештена, наредила је комесару Топчидерске полиције да одмах отиде у фабрику Шећера и Фабрику кожа и извиди поводом чега су ови штрајкови наступили и

настане да се код фабрика и међу радницима не десе какви нереди и ако се десе, да их одмах уклони“.

²⁹ АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907.

³⁰ Исто.

³¹ Стенографске белешке Народне скупштине Србије, ХСV редовни састанак, редовни сазив за 1906, од 15. II 1907, Београд, 1907, 2973—8.

³² АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907.

³³ ИАБ, Варошки суд.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ У штрајку је учествовало 500 радника Фабрике шећера; али ако се дода 60 радника из Фабрике обуће, изванредан број радника Фабрике кожа и маса беспослених радника, онда се тај број пење и до 800.

³⁷ ИАБ, Варошки суд.

³⁸ У извештају Топчидерске полиције Управи града Београда каже се поводом тога: „То после подне неке од жена из фабрике ишле су да купе нешто од намирница и није им нико хтео ништа да прода. Ишао сам сам, лично и питао зашто, и чуо сам да су штрајкачи забранили да се свима у фабрици шећера ма шта прода, а лебари су леб сакрили и одговарали да немају“ (Исто).

³⁹ Исто. — АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907.

⁴⁰ АС — МУД, исто.

⁴¹ Те ноћи, 13/14. фебруара, неки радници су пуцали у близини фабрике из револвера, али се изгредници нису могли пронаћи (ИАБ, Варошки суд).

⁴² У истом извештају се каже: „А мало доцније наишао сам на неке људе који ломе ограду на фабрици, те њоме ложе ватре у околини фабрике, да се греју.“

⁴³ Пре свега, држава је давала повластице за подизање индустрије, па је била заинтересована да индустријска предузећа напредују. С друге стране, стицајем околности, то је било повољно време за њен просперитет, па је и влада водила рачуна да ова не стагнира услед све чешћих сукоба радника и фабриканата. „Самоуправа“, званични орган Радикалне странке, која је тада била на власти, констатујући да бржи развитац индустрије долази у питање и због све учесталијих радничких штрајкова, поставља се као активни посматрач и саветује индустријалце и раднике да се споразумеју, како не би довели у питање целокупни развитац индустрије у земљи. Иако сматра да фабриканти, и поред издатака које имају због потребних инвестиција, треба да воде рачуна „и о оправданим захтевима својих радника“, ставља ограду докле у томе треба ићи, јер „тешко је наћи границу, до које би се могло изаћи у сусрет тим захтевима.“ („Самоуправа“, 45, 1, 22. II 1907).

⁴⁴ „Радничке новине“, 21, 17. II 1907.

⁴⁵ ИАБ, Варошки суд.

⁴⁶ Исто. — Извештај полицијског писара Белимарковића и комесара Топчидерске полиције Живковића. Видак Васић је оптуживан да је откинуо пломбу са једног пломбираног

вагона и тако врата на њему отворио, у њега ушао и извршио претрес.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто. — Извештај комесара Топчидерске полиције.

⁴⁹ ИАБ, Варошки суд.

⁵⁰ „Политика“, 1112, 2, 20. II 1907, пише: „Возови који у фабрику шећера уносе робу и животне намирнице, стално се прегледају од радника штрајкача, да не би и у њима било радника. Један такав воз зауставили су јуче штрајкачи тиме, што су полегали на шине. Кад је воз стао, да их не би прегазео, радници су га прегледали, и уверивши се да у њему нема радника, пустили су га да уђе у фабрику.“

⁵¹ АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907.

⁵² Из извештаја жандармеријског поднаредника Станка Крстића и писара Милана Кондића види се како је отприлике изгледала атмосфера. Том приликом Крстић се жали да је раднике предводио Јован Васиљевић, радник, и да су га радници грдили и псовали: „Ви, Власт, зверови сте, ваше наредбе нећемо да вермамо, оне су за нас невредеће — доле са полицијом, доле са државом која нас раднике мучи и злоставља, доле са лажним плаћеницима — Живела Република.“ Кондић у свом извештају каже: „Овом приликом они су изговорили ове речи: 'Шта се ова полиција меша у наше радничке ствари... оца им и матер жандармску, а ти дебели Кондићу писаре, мораћеш погинути, кад тад, на миру те оставити нећемо.'“ У овим нападима учествовали су као најистакнутији ови радници: Витомир Гавриловић, Живко Правдић, Рајко Стевановић, Светозар Марковић, Видак Васић, Драгољуб Марковић, Васа Љубичић-Бошњак, Милоје Стојичевић, Михаило Милошевић, Милисав Симић, Васа Јовановић, Драгољуб Станковић, Милош Матић, Мирча Михаиловић, Мијаило Лазаревић, Иван Станковић, Мијаило Шљивић, Љубомир Кашанин, Стеван Ђутић, Михаило Јанковић, Станко Зорић, Милош Јанковић, Васа Драгишић, Љубомир Вуловић, Јован Николић, Ђорђе Витигер, Душан Јевтић, Љуба Дробњаковић, Владимир Стојановић, Љубомир Мир. Јанковић, Живојин Мишић, Милош Марковић, Јерослав Бурда, Јован Алабић, Живко Стевановић, Илија Жујић, Кузман Васић, Добросав Цветковић, Петар Марковић, Стеван Стевановић, Тома Докић, Стеван Ђуђуровић, Михаило Васиљевић, Иван Вуковић, Милутин Илић, Параскева, жена Младена Илића, Милица Грувешковић и Марија Јоцић, сви бивши радници фабрике шећера (ИАБ, Варошки суд).

⁵³ „Радничке новине“, 24, 2, 24. II 1907.

⁵⁴ „Штампа“, 52, 2, 21. II 1907.

⁵⁵ АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907.

⁵⁶ ИАБ, Варошки суд.

⁵⁷ Исто. — Исти полицијски писар жали се на раднике да му не дозвољавају да нормално обавља посао, „и кад ова предузме какву акцију да изгредника склони, да ово више не чини или да га притвори, онда сви удружени, а има их око 500 на броју, прете батинама...“

у опште изазивају неред и гоне полицијску власт да против њих употреби силу.“

⁵⁸ Управа је са своје стране сматрала да међу штрајкашима има и таквих људи „који-ма није до штрајка, већ којима је једино циљ да изазову какав сукоб између полиције и радника, да би се отуда произвео какав метеж у којем би они који су га изазвали, прибавили користи за своје циљеве“. „Овакав је био случај када је писар Белимарковић хтео притворити и удаљити са пруге Видака Васића, радника који је био коловођа руље, која је воз зауставила и који је обио пломбу на вагону. Из свега изложеног се види да полицијска власт нити чини каква насиља над радницима, нити пак иде на руку послодавцима да се штрајк угуши, већ чини само оно што ред и закон налаже, избегавајући сваку прилику, којом би могло доћи до каквих озбиљних сукоба“ (Исто).

⁵⁹ АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907. и АС — ПО (поклони и откупи) — 141, бр. 203. — Управа града Београда извештава министра унутрашњих дела 19. II 1907: „18. овог месеца директори фабрика Шећера и Кожа обратили су се актом овој Управи и тражили од ње да им обезбеди улазак у фабрику оних радника који желе да раде. Управа се је одазвала овом њиховом захтеву и ради извршења овог одредила је поред жандарма и члана ове Управе Косту Туцаковића, који је ове раднике и увео у Фабрику.“

⁶⁰ Исто.

^{60a} Пријавили су се: Василије Миловановић, Петар Поповић, Александар Стојиљковић, Стојадин Николић, Милан Павловић, Стеван Вукадиновић, Трифун Сотировић и Милутин Николић.

⁶¹ Од Николића било је три радника под тим именом: Јован Николић, радник Фабрике шећера, Душан Николић, радник и Божидар Николић, маневриста. Највероватније је неко од њих тројице био изабран.

⁶² АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907. — У наставку извештаја каже се: „Поштовање закона, туђе имовине и слободе кретања, то је њима било у овим моментима непојмљиво и при покушају од стране полицијске власти, да им се ово објасни и докаже, да они та права и закон морају поштовати, с презрењем су прелазили преко тога и против оног, који им је говорио, чинили су разне испаде и нападе.“

⁶³ „Радничке новине“, 23, 2, 22. II 1907.

⁶⁴ Исто као напомена 62.

⁶⁵ „Штампа“, 52, 2, 21. II 1907.

⁶⁶ ДАС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907; ИАБ, Варошки суд.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ О овом успеху штрајкаша „Политика“ је писала: „Управа фабрике шећера, хтела је јуче поподне да уведе око 40 радника... Кад су стигли до господарске кафане, штрајкачи их пресретну и почну их уверавати да је у њиховом интересу да не раде, обећавајући им при томе да ће поделити с њима помоћ, коју имају. Радници то послушају и придруже се штрајкачима, а полиција се врати назад“ („Политика“, 1113, 2, 21. II 1907). — У истом сми-

слу писала је и „Штампа (52, 2, 21. II 1907): „Јуче је фабричка Управа покушала да у фабрику уведе још 40 радника из унутрашњости, али су то штрајкачи силом спречили, и штавише успели да и те раднике придобију за себе.“

⁶⁹ „Радничке новине“, 23, 1, 22. II 1907.

⁷⁰ „Штампа“, 52, 1, 21. II 1907.

⁷¹ Исто. 54, 1, 23. II 1907.

⁷² Коментаришући овакво држање владе, „Штампа“ је писала: „Другим речима министар не даје никакву заштиту људима који хоће да раде, нити хоће што да предузима против оних који неће да раде нити допуштају другима да раде употребљавајући према њима насилна средства.“

⁷³ „Радничке новине“, 24, 2, 24. II 1907.

⁷⁴ Исто, 23, 3, 27. II 1907.

⁷⁵ „Политика“, 1115, 2, 23. II 1907.

⁷⁶ ИАБ, Варошки суд. — Докуменат који датира 26. II, а потписао га је у име фирме Чупа. У извештају Управе града помиње се број од 175 радника.

⁷⁷ „Радничке новине“, 25, 4, 27. II 1907.

⁷⁸ Архив народне библиотеке, Збирка плаката, огласа и летака, бр. 267.

⁷⁹ АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907.

⁸⁰ „Радничке новине“, (27, 1, 3. III 1907) су о овоме писале: „Терор и непозвано мешање полиције учинило је, да су агенти провокатори, беспосличари и занешењаци и свакојаки лумп распрострали свој претежни утицај у маси.“

⁸¹ Исто.

⁸² „Радничка борба“, (I, 6, 4, 18. II 1907) пишући у том смислу каже: „Али радници не смеју губити из вида да се до победе долази само борбом, и да се борба не може водити у оквиру законитости, Законитост је ред који је створен у интересу буржоазије, али коју пролетаријат не сме поштовати, ако не жели да га буржоазија мрцвари и гази.“

⁸³ Исто, 7, 3, 25. II 1907. — У даљем тексту стоји: „... Али радници у извесним случајевима морају применити насилне мере и против послодаваца. Поштовање послодавачког живота и послодавачке имовине у моменту кад стотине и хиљаде јадних радничких породица морају да скапавају од глади, поштовање живота и имовине послодаваца у томе моменту злочин је најгрозније врсте“. „Право на штрајк које буржоазија радницима тако великодушно признаје нема готово никакве вредности, ако се радницима одузима право да ометају оне који неће да штрајкују, који хоће да раде. Суштина штрајка не састоји се у томе да се посао просто откаже, већ је његов главни циљ да се посао у фабрици или радионици заустави, пошто, пото, и по сваку цену. Отуда је прва дужност оних који руководе штрајком да спрече набавку штрајкбрехера.“

⁸⁴ ИАБ, Варошки суд. Саслушање писара Живојина Лазића.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ АС — МУД П-ф-IV, ред 143/907.

⁸⁷ „Политика“, 1119, 2, 27. II 1907.

⁸⁸ ИАБ, Варошки суд. — У истом саслушању се каже: „По свршеном овом изгреду

од стране штрајкача, Туцовић, социјалиста, држао је говор у коме је он препоручио целој маси штрајканата, која је могла бити до 1.500 на броју, да се боре на живот и смрт да оборе данашњи тиранизам.“

⁸⁹ „Правда“, Београд, 59, 1, 28. II 1907.

⁹⁰ „Политика“, 1120, 2, 28. II 1907.

⁹¹ АС—МУД, П-ф-IV, ред 143/907. — Политика пише да је тарифна комисија после ове изјаве тражила да управа прими 200 радника.

⁹² „Правда“, 59, 1, 28. II 1907.

⁹³ „Политика“, 1121, 2, 1. III 1907.

⁹⁴ „Штампа“ је, чак 1. III писала: „Споразум који је ономад увече био постигнут између фабриканата и заступника штрајкача, покварен је јуче изјутра, свакојако кривицом такозване тарифне комисије.“

⁹⁵ АС—ПО к-141, бр. 204.

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Исто. — Ову одлуку су потписали сви министри на челу са председником министарског савета Николом Пашићем. Потписали су: још и: министар просвете и црквених послова Нинчић, министар војни, почасни ађутант краља генерал Путник, министар унутрашњих дела С. Протић, министар финансија др. Ј. Пачу, министар народне привреде К. Стојановић, министар грађевина Ј. П. Јовановић, министар правде М. Трифковић.

⁹⁸ АС—ПО, к-141, бр. 205. — Писмо заведено под бројем 3414, са 27. II.

⁹⁹ „Правда“, 59, I, 28. II 1907.

¹⁰⁰ „Штампа“, (60, 2, 1. III 1907) оптужујући штрајкаше да су почупали „све притке из државног лозног расадника у Топчидеру“, напада и Управу града што је то дозволила, и са подсмехом констатује: „и тако су се штрајкачи грејали о државном трошку“.

¹⁰¹ „Штампа“, 59, 3, 28. II 1907.

¹⁰² АС—МУД, П-ф-IV, ред 143/907.

¹⁰³ Исто, и „Политика“, 1121, 2, 1. III 1907.

¹⁰⁴ Као 102.

¹⁰⁵ „Радничке новине“, 27, 1, 3. III 1907. — Коментаришући држање Управе града Београда, оне су писале: „Церовић је ту молбу одбио; њему није било до чекања. За полицију је важније да машине у фабрици не леже, па макар стотине телеса радничких лежало око фабрике.“

¹⁰⁶ „Правда“, 60, 1, 1. III 1907. и Архив Института за историју радничког покрета у Србији (убудуће АИРПС), Збирка Трише Кацлеровића, 227.

¹⁰⁷ АИРПС, Збирка Трише Кацлеровића, бр. 227, стр. 25. — „Радничке новине“, (27, 1, 3. III 1907) су поводом овога писале: „Тарифна комисија је извршила своју дужност, сазвала је збор 28. фебруара у 5 часова увече и на том збору препоручила штрајкашима да се склоне кућама. Штрајк је завршен. Одлука Тарифне комисије наишла је на негодовање код великог дела збора, код кога су денунцијације имале успеха.“

¹⁰⁸ „Самоуправа“, 51, 2, 1. III 1907; „Радничке новине“, 27, 1, 3. III 1907.

¹⁰⁹ „Политика“, 1121, 2, 1. III 1907.

¹¹⁰ АИРПС, Збирка Трише Кацлеровића, бр. 227, 25; „Радничка борба“ (I, 7, 3, 25. II 1907) је у то време писала: „Што се тиче радника, они се држе тако куражно, да заслужују свако поштовање. Али, по несрећи, штрајком руководе социјални демократи, чија се улога састоји само у томе, да коче точак штрајка, и да тиме ма и нехотично, помажу послодавачке зликовце. Буду ли они овај штрајк и даље кочили, штрајк ће се, извесно свршити радничким поразом.“

¹¹¹ „Радничке новине“, 27, 1, 3. III 1907.

¹¹² Триша Кацлеровић, сећајући се ових догађаја, пише: „Другови су ми рекли: покушај и ти да умириш штрајкаше да прихвате одлуку о разилажењу, и да је штрајк завршен.“

¹¹³ „Штампа“, 60, 2, 1. III 1907. — О истој ствари „Политика“ је писала: „Онда је на Чукарици, како веле, био читав лом између вођа штрајкачких.“

¹¹⁴ „Правда“, 60, 1, 1. III 1907. — „Самоуправа“ (51, 1, 1. III 1907) ово допуњава па пише: „Онај део радника који је био отсудно решен на отпор до крајности, одмах је збацио ту тарифну комисију, с којом се одмах после тога, један део радника вратио у варош, а незадовољници су, са новом тарифном комисијом, остали и даље на попришту догађаја.“

¹¹⁵ „Самоуправа“, 51, 2, 1. III 1907; АС—МУД, П-ф-IV, ред 143/907. — I у извештају Управе града Београда Министру унутрашњих дела помиње се број од преко 250 радника који су остали у штрајку.

¹¹⁶ АС—МУД, П-ф-IV, ред 143/907. — У акту Управе града команданту полицијске жандармерије од 28. II, пошто се каже да је Управа града преко својих органа исцрпила сва средства да се обезбеди слобода кретања и улаза у фабрику радника који хоће да раде, износи се захтев: „Стога молимо команданта да сутра 1. III у 5 сати пре подне са својом трупом оде у Топчидер и радницима који се тамо налазе и желе да раде обезбеди улазак у фабрику шећера“ (ИАБ, Управа вароши).

¹¹⁷ „Самоуправа“, 51, 2, 1. III 1907.

¹¹⁸ АС—МУД, П — Поверљива грађа, 1907, „Радничке новине“, 30, 4, 10. III 1907.

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ ИАБ, Варошки суд.

¹²¹ АС — МУД, П-ф-IV, ред 143/907.

¹²² Извештавајући о овим догађајима командант полиције је писао: „Морам признати да сам био овом дрскошћу ових људи, које нисам могао више сматрати за штрајкаче, него за просте бунтовнике, веома изненађен. Па пошто се је већ могло приметити да куља нека црна маса људи из сокака између фабрике и штрајкачких кућа на пољану к'колони, из које је тако исто избачено неколико метака на колону, тада јурне коњица у развијеном фронту на ту масу људи са извученим сабљама и потисне их натраг према сокачету (између фабрике и штрајкачких кућа)“ АС—МУД, П — Поверљива грађа, 1907).

¹²³ ИАБ, Варошки суд.

¹²⁴ У извештају полиције се, нпр., каже: „Чим је жандармерија растурила штрајкаче, виђено је да су два чамца пуни људи, њих до 20, прешли са наше на Аустроугарску страну“, (АС—МУД, П — IV, ред 143/907).

¹²⁵ АС—МУД, П — Поверљива грађа, 1907.

¹²⁶ „Правда“, 61, 1, 2. III 1907. — Оптужујући радикалску владу за крвопролиће она пише: „Ко је дакле крив за јучерашње крвопролиће? ... Криви сте ви који законим средствима не хтедoste или не умедoste да одредите границе социјалистичкој пропаганди. Криви сте ви што не прописасте права и дужности фабрикантима, као представницима наше индустрије; криви сте ви што не дадoste подручним вам органима закон место пушке и бајонета у руке... Цео дан је био врло леп, те је омогућио да сав свет изађе на улицу и да одушка своје гнушању на овакав рад фузионаша, који стварају анархију па је после заливају крвљу.“

¹²⁷ АС—МУД, П — поверљива грађа, 1907.

¹²⁸ ИАБ, Варошки суд. — „Политика“ (1121, 2, 1. III 1907), преносећи речи неког радника писала је: „Заљуљасмо се као леса, прича један радник. Хтели смо да бежимо, па смо се само сабили, јер нисмо имали где. Ја потрчим и саплетем се преко једног мртвог, ударим десно и саплетем се преко другог мртвог. За тарабу се ухватио један смртно рањен па се сав тресе, пођем к њему, али он се сруши пре но што сам могао стићи до њега... Све је покушало да бежи, па је најзад и побегло, на све четири стране.“

¹²⁹ „Политика“, 1121, 21, 1. III 1907.

¹³⁰ Како наводи „Политика“, „за време превијања био је у секционој сали и Лука Павићевић, председник Главног радничког савеза.“

¹³¹ „Политика“, 1121, 2, 1. III 1907.

¹³² Исто.

¹³³ Исто.

¹³⁴ АС—МУД, ПО-к-141, бр. 207. — Министар унутрашњих дела Стојан Протић, команданту Дунавске дивизије: „Нарушени поредак на Чукарици и у Београду повраћен је и стога је престала потреба да се за угушење појављених нереда употребљује војска. Опозивам, дакле овим моје писмо од 27. II т.г.“

¹³⁵ „Политика“, 1121, 2, 1. III 1907; „Правда“, 61, 1, 2. III 1907.

¹³⁶ „Правда“, 61, 1, 2. III 1907. — Она са злуродошћу још додаје: „Да су довели најбољу керушу ни она не би пронашла попа Минића.“

¹³⁷ Поводом овога „Правда“ (61, 1, 2. III 1907) је писала: „У најкритичнијем моменту испао је из Скупштине на улицу пред своје другове Лапчевић и то гологлав. Чим он махну руком све се за тили час умири. — Другови ја сам по вашој ствари поднео интерпелацију. Председник Министарства дао је јавну изјаву, да прима, да целу ствар извиђа један судија и да поред тога Скупштина изашље једну анкету... Његова реч је ипак имала дејства, јер су свеснији елементи попустили и пошли од Скупштине ка Лондону пратећи мртвачка кола.“ — Слично пише и „Политика.“

¹³⁸ „Политика“, 1121, 2, 3. III 1907.

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ ДАС—МУД, П — Поверљива грађа, 1907.

¹⁴¹ „Радничке новине“, 28, 2, 6. III 1907.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Исто, 27, 1, 3. III 1907; „Правда“ (61, 1, 2. III 1907) поводом овог састанка пише: „Јуче цео дан држао је Главни одбор социјалдемократске странке перманентну седницу, на којој је решавано шта да се ради у ситуацији која је наступила после јучерашњег крвавог догађаја. Једно од решења било је и то да данас сви организовани радници изађу на гробље и да положе венац на гробове погинулих другова.“

¹⁴⁴ „Правда“, 61, 1, 2. III 1907; „Политика“ од 2. марта је писала: „Управа Главног Радничког Савеза“ позвала је јутрос нарочитим плакатима све београдске раднике да приредe помен својим изгинулим друговима“, а на другом месту: „Јутрос сабајле осванули су црвени плакати у којима се то решење обзнањује и којим се позивају радници да овом походу присуствују.“

¹⁴⁵ „Радничке новине“, 28, 2, 6. III 1907.

¹⁴⁶ „Радничке новине“ износе да је било преко 3.000 радника. „Политика“ пише да је било око 2.500, а „Правда“ да је било преко 2.000 радника. Највероватније да је било између 2.500 и 3.000 радника.

¹⁴⁷ Венце су дали Српска социјалдемократска Партија, Главни раднички савез и Савез кожарских радника.

¹⁴⁸ Све синдикалне организације извеле су велики број својих чланова; тако је код металаца било око 400, кожара и обућара око 250, дрводељаца око 250, текстилаца 200, и тако даље; из фабрике шећера били су безмало сви („Радничке новине“, 28, 2, 6. III 1907).

¹⁴⁹ Исто; „Политика“ је забележила: „Свој говор завршио је позивајући раднике да удружени у синдикате продуже борбу, не анархијом, већ што јачом организацијом.“

¹⁵⁰ Исто; „Политика“ (1122, 2—3, 2. III 1907) је писала: „Ред је свуда био примеран“, а „Радничке новине“: „За све време манифестације полиције није нигде било; а то је посведочило колико је она и у оваквим приликама апсолутно непотребна, као што смо и овом манифестацијом показали и то да смо ми сами себи довољни за одржавање и реда и дисциплине и за чување озбиљности и достојанства сваког нашег рада и борбе.“

¹⁵¹ „Штампа“, 62, 2, 3. III 1907, писала је: „Штрајкачи се јављају на рад и без тарифе. Јављање је отпочело од јуче. Фабрика кожа примиће све своје раднике натраг, а Фабрика шећера само 150, јер је примила остале раднике који нису у синдикату. Наднице и радно време остало је по старом.“

¹⁵² „Радничке новине“, 33, 3, 17. III 1907.

¹⁵³ По нашој евиденцији у току 1907. није било штрајкова металских радника, па је највероватније да је ова сума од 2.366,20 динара била утрошена као помоћ штрајку радника Фабрике шећера.

¹⁵⁴ Када се упоређују приходи организација и њихови расходи на штрајкове, добија се ова слика:

	приходи	помоћ штрајковима
1903.	14.555	644
1904.	19.272	872
1905.	30.850	6.007
1906.	45.057	16.442
1907.	85.654	45.714

¹⁵⁵ „Радничке новине“, 23, 4, 22. II 1907.

¹⁵⁶ „Штампа“, 62, 2, 3. III 1907.

¹⁵⁷ Бесан због тога што радници онемогућавају жандармима увођење штрајкбрехера у фабрику, Протић је, одговарајући Лапчевићу у Скупштини на постављено питање — зашто је послао тамо жандарме — рекао: „Ја сваког другог-трећег дана добијам жалбе да су тучени поједини људи који иду на рад, а ја

то нећу и не смем да допустим. Ја сам имао право и имам права као Министар Унутрашњих Дела да пошаљем жандармерију свуда, где прети опасност реду.“ — Стенографске белешке, редовни сазив за 1906, ХCV редовни састанак од 15. II 1907, Београд, 1907, 2973—75.

¹⁵⁸ Оправдавајући становиште партијског и синдикалног руководства, „Радничке новине“ су писале: „Ми смо и у листу, и на конференцијама заступали једно одређено гледиште и препоручивали ону тактику штрајковања, која је данас призната од целокупног светског пролетаријата. Наше опомене да се штрајкови не добијају насиљем већ чврстом дисциплином, солидарношћу и јаком организацијом нису увек наилазиле на повољан пријем, јер нису правилно схватане. Чак било је сумњи и љутње на нас, о чему ћемо говорити другом приликом.“

¹⁵⁹ Синдикални покрет..., Београд 1958, 269.

¹⁶⁰ Исто, 273.

¹⁶¹ Синдикални покрет, Београд 1962, 783.

LA GRÈVE DES OUVRIERS DE LA SUCRERIE À ČUKARICA EN 1907

Lazar Ivanović

La grève des ouvriers de la sucrerie de Čukarica est une des plus grandes et plus importantes grèves des ouvriers de Serbie avant la Première guerre mondiale. Dans l'histoire du mouvement gréviste celle-ci figure comme une des grèves où la police est intervenue dès le début pour l'étouffer dans le sang, en laissant quatre morts et plusieurs ouvriers blessés. Pourtant, malgré son importance étant donné ses dimensions, son caractère de masse et son organisation ainsi que ses conséquences, la grève de Čukarica n'a pas joui de l'attention qu'elle mérite dans l'historiographie contemporaine. Sauf une étude plus large de Branislav Veljanović: La grève des ouvriers de la sucrerie de Čukarica en 1907, étude faite sans consultation des documents d'archives et donc insuffisante car dans sa description et dans son analyse l'auteur se fie surtout à la presse ouvrière, il n'y a eu que quelques articles sur cette grève, des articles plutôt de circonstance à l'occasion de l'anniversaire que des textes voulant fournir de nouvelles données.

Pour cette étude nous avons consulté en plus de la littérature existante, la presse socialiste et bourgeoise, les sténogrammes de l'Assemblée nationale de Serbie et les documents d'archives, dont nous avons trouvé la majeure partie dans

les Archives de la République socialiste de Serbie — Fonds du Ministère de l'intérieur et Fonds dons et rachats, ainsi que dans les Archives historiques de Belgrade — Fonds du Tribunal de la ville. Parmi les documents accessibles les plus intéressants sont les rapports de la police à la Préfecture de la ville de Belgrade, ceux de la Préfecture au Ministre de l'intérieur et les procès verbaux des interrogatoires des grévistes ainsi que d'autres documents confidentiel qui donnent une image complète et dans plus d'un sens nouvelle de l'évènement.

Cette étude examine la question de la grève des ouvriers de la sucrerie à Čukarica en 1907 qui a commencé à la suite de la dénonciation des tarifs par la Direction de l'usine. A l'époque du développement du mouvement gréviste et de tarifs où les ouvriers dans de nombreux cas extorquaient des tarifs favorables et gagnaient les batailles des grèves, les employeurs cherchaient des possibilités de se libérer des tarifs et de remettre les ouvriers dans la situation précédentes où les employeurs décidaient eux-mêmes de leurs rapports avec les ouvriers. Dans cas-ci l'usine a résilié les tarifs et les ouvriers de la sucrerie ont annoncé le 13 février 1907 la grève afin de défendre les tarifs. La grève a eu un caractère de masse et elle a été très bien

organisée. Effrayée par ce mouvement en masse l'Usine a demandé l'aide à la police. Celle-ci a fait preuve du zèle et très rapidement les gendarmes ont entouré l'usine.

Cependant, malgré l'intervention rapide de la police, les ouvriers ont réalisé avec beaucoup de sens d'organisation, leur action. Ils ont posté des gardes de grévistes surtout pour empêcher l'arrivée des briseurs de grève. Les ouvriers empêchaient la vente des vivres à Čukarica, arrêtaient des trains avec des marchandises pour l'usine. Puisque la police, tout en gardant les biens de l'usine a essayé d'introduire les «jaunes» dans l'usine, des conflits ont éclaté entre les ouvriers et la police. Les ouvriers, bien organisés, étaient fermement décidés à défendre la grève et jusqu'au 1-er mars 1907 la police n'a pas pu faire introduire d'autres ouvriers, «jaunes», à l'usine.

Profitant du chômage qui régnait à l'époque et de l'aide de l'usine, la direction de l'usine refusait obstinément à satisfaire les demandes des ouvriers. Par contre elle cherchait constamment des ouvriers de remplacement en Serbie et avec l'aide de la police essayait de les introduire dans l'usine. Rencontrant une résistance farouche des grévistes dont l'organisation solide

empêchait les traîtres de s'introduire, la Préfecture a servi d'intermédiaire entre les grévistes et l'employeur en essayant de concilier «les ennemis». Mais, les employeurs, organisés en cartels, restaient fidèles à leurs parole de ne pas céder devant les grévistes et ceux-ci, décidés à défendre leurs droits jusqu'au bout, sont également restés fermement à leurs positions.

La grève se prolongeant la direction de l'usine s'inquiétait de plus en plus et exerçait sa pression sur la Préfecture afin que celle-ci brise la grève. La police, inquiète à cause du succès des grévistes a demandé de l'aide au Ministre Stojan Protić, qui a de son côté demandé à l'armée d'étouffer la grève. Pourant, puisqu'il n'y avait aucune chance pour terminer la grève tranquillement, la direction de l'usine a proposé d'accepter 150 ouvriers au travail si la grève cesse. Ceci a provoqué un certain embarras et malentendu entre les ouvriers et le comité de grève, mais cela n'a pas arrêté la grève, donc le 1-er mars à l'aube, la police, avec des forces armées, a introduit environ 200 ouvriers dans l'usine en étouffant la grève. Ainsi après 17 jours de lutte acharnée des ouvriers avec la direction de l'usine et après une résistance farouche à la police une des plus grandes grèves de l'époque en Serbie a été étouffée dans le sang.

